

ЗДІЙСНЕННЯ

ПРАВ

ЛЮДИНИ:

**ПРОБЛЕМИ
ОБМЕЖУВАННЯ**

Академія правових наук України

Науково-дослідний інститут державного будівництва
та місцевого самоврядування

П.М. Рабінович, І.М. Панкевич

**ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ:
ПРОБЛЕМИ ОБМЕЖУВАННЯ
(ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)**

Праці
Львівської лабораторії прав людини і громадянина

Видаються з 1997 року

Серія I. Дослідження та реферати

Випуск 3

“Астрон”

Львів -2001

Рабінович П.М., Панкевич І.М.

Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М.Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 3. – Львів.: “Астрон”, 2001. – 108 с.

Рецензенти:

П.Б. Євграфов, кандидат юридичних наук;

А.П. Засць, доктор юридичних наук;

О.В. Петришин, доктор юридичних наук.

Пропонована монографія продовжує започатковане у 1997 році видання праць Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України (нині-Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування цієї Академії).

У ній досліджуються – у загальнотеоретичному аспекті – деякі філософсько-правові, методологічні, термінологічно-поняттєві, а також державно-юридичні проблеми обмежування здійснення прав і свобод людини та громадянина.

Для науковців, викладачів, студентів й аспірантів юридичних та інших гуманітарних навчальних закладів, юристів-практиків, громадських правозахисників та й, зрештою, для усіх, хто не байдужий до прав і свобод людини.

Засновник: Президія Академії правових наук України

Редакційна колегія:

П.М. Рабінович (гол. ред.),

Ю.М. Грошевий,

В.Т. Нор,

В.Ф. Сіренко,

Ю.М. Тодика,

В.М. Коссак (відпов. секр.)

Редактор: Н.І.Савчук

ББК 67.9(УКР)300.7 + 67.312.1

© Львівська лабораторія прав
людини і громадянина

© П.М. Рабінович, І.М. Панкевич

ISBN 5-8326-0077-0

ПЕРЕДМОВА

Однією з найбільш актуальних проблем сучасності є проблема прав людини. Свідченням цього є те, що у міжнародному праві сформувалась окрема галузь – міжнародне право прав людини. Правам людини присвячена значна кількість статей у конституціях переважної більшості країн світу. Вже одна з перших статей Конституції України (стаття 3) проголошує, що людина, її життя і здоров'я, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Однак абсолютних прав людини не існує. Ця ідея відображена у ряді міжнародно-правових актів з прав людини. Зокрема у статті 29.2 Загальної декларації прав людини проголошується, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Стаття 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права передбачає, що держава може встановлювати тільки такі обмеження прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, виключно з метою сприяння загальному добробуту в демократичному суспільстві. Стаття 5 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права встановлює, що ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається у цьому Пакті. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція), гарантуючи дотримання прав людини, одночасно передбачає й обмежування здійснення цих прав з певних підстав. Так, стаття 15 Конвенції передбачає, що будь-яка Висока Договірна Сторона може вжити заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, - якщо такі заходи не суперечать іншим її міжнародно-правовим зобов'язанням. Інша стаття Конвенції (стаття 8), гарантуючи право на особисте і сімейне життя, встановлює для його здійснення ряд обмежень – економічний добробут, здоров'я та мораль інших людей.

Вказана ситуація характерна і для Конституції України, яка, проголошуючи у статті 22, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, у наступних статтях, де ці права деталізуються, передбачає обмежування їхнього здійснення з огляду на певні підстави. Так, стаття 34

Конституції України, встановлюючи, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, обмежує здійснення цих прав в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Обмеження прав людини – це гостра проблема для будь-якої держави. Адже нормальний процес функціонування та розвитку суспільства породжує ситуації, які вимагають від держави встановлювання обмежень щодо здійснення прав громадян. Такі її кроки є цивілізованим способом регулювання міри свободи індивіда у суспільстві. Однак тут недопустимі зловживання та волюнтаризм. Правообмежувальна діяльність держави зовсім не безмежна.

У новітній час боротьба за права людини - це боротьба за межі здійснення прав людини, особливо за юридичне закріплення цих меж [1]¹⁾. Реальна здійсненість прав людини величезною мірою визначається тим, як у юридичній практиці (в законодавстві та правозастосуванні) обмежуються ці права. А вказана практика характеризується великими розбіжностями не тільки між різними країнами, але й навіть всередині однієї держави, зокрема України. Ця неоднозначність не відповідає засадам універсальності (рівності) прав людини для всіх і кожного. Однією з передумов розв'язання зазначеної практичної проблеми є її наукове дослідження.

Сучасні науковці - як українські, так і зарубіжні - надають велику увагу питанню прав людини. Дослідженню цих проблем присвячені праці багатьох представників загальної теорії права та держави (М.І.Абдуллаєва, С.С.Алексєєва, Т.Г.Андрусєва, В.Д.Ардашкіна, М.І.Байгіна, Н.Н.Вошленко, Б.Візера, М.В.Вітрука, С.О.Комарова, В.М.Косовича, В.О.Кучинського, Г.Лаутерпахта, О.Е.Лейста, О.А.Лукашової, О.В.Малько, О.С.Мордовця, М.Ф.Орзіха, Ю.С.Решетова, Ю.А.Тихомирова, В.О.Толстіка, Ю.В.Трошкіна, В.С.Устинова, А.Г.Хабібуліна, В.М.Чхіквадзе, Г.Г.Шмельової та інших); галузевих юридичних наук (Г.Є.Бистрова, Я.М.Брайніна, Л.Д.Воєводіна, Г.А.Гаджієва, В.П.Грибанова, Б.С.Ебзєєва, Р.Гольдмана, В.М.Савицького, Н.І.Титової, К.Б.Толчачова, І.С.Фарбера, М.І.Хавронюка, В.Хайде, В.М.Шаповала, І.О.Шумака); міжнародного права (Е.Бредлі, М.В.Буроменського, В.Г.Буткевича, М.Делмас-Марті, М.Дженіса, В.І.Євінтова, Л.Г.Заблюцької, В.А.Карташкіна, Р.Кєя, С.Леонтовської, Й.Д.Мервілса та інших). Однак саме проблема обмежування здійснення прав людини залишилася, до певної міри, осторонь загальнотеоретичних досліджень юристів і на даний час є недостатньо вивченою. Їй присвячено лише окремі загальнотеоретичні статті

¹⁾ [1] Вісник Академії правових наук України. - 1996. - № 6. - С. 8.

С.П.Добрянського, А.П.Зайця, М.І.Козюбри, А.Лопатки, О.В.Петришина, Т.В.Худойкіної та деяких інших вчених).

Переконливим свідченням значущості дослідження проблеми обмежування здійснення прав людини і громадянина слугує той факт, що у 1998 році журналом "Государство и право" на базі Нижегородського юридичного інституту МВС РФ був проведений "круглий стіл" на тему "Принципи, межі, підстави обмеження прав і свобод людини за російським законодавством та міжнародним правом"[2]²⁾. Виступи його учасників, присвячені здебільшого юридично-галузевим аспектам правообмежень, було пізніше опубліковано у декількох збірках.

Проте загальнотеоретичних монографічних досліджень цієї проблеми в Україні та й в інших пострадянських державах немає.

Викладеними обставинами якраз і зумовлюється актуальність монографічного дослідження – в рамках загальної теорії держави і права - проблеми обмежування здійснення прав людини.

Метою дослідження є комплексний загальнотеоретичний аналіз проблем, які виникають у процесі та в результаті міжнародно-правового і національного обмежування здійснення прав людини та обґрунтування шляхів їхнього вирішення.

Для досягнення цієї мети уявлялось необхідним вирішити наступні завдання:

- доповнити чи уточнити поняттєво-термінологічний апарат, необхідний для здійснення даного дослідження (зокрема, сформулювати дефініції таких понять, як-от: здійснення прав людини, межі прав людини, обмежування прав людини, зміст прав людини, обсяг прав людини, підстави обмежування прав людини та деяких інших);
- проаналізувати встановлення меж прав людини у міжнародно-правовій та національно-юридичній практиці (нормотворчій, нормозастосувальній та нормотлумачній), виявити проблеми, які виникають при цьому та запропонувати шляхи їх розв'язання;
- сформулювати пропозиції щодо оптимізації обмежування прав людини і громадянина в Україні.

Об'єктом дослідження є нормотворча та нормозастосувальна діяльність держави щодо обмежування здійснення прав людини.

Предметом дослідження є закономірності юридичної діяльності держави щодо обмежування здійснення прав людини.

Методологічними основами дослідження виступають, перш за все, філософські концепції соціального детермінізму та конкретно-історичний

²⁾ [2] Государство и право. - 1998. - № 7-8, 10.

підхід до предмета дослідження. Використовуються такі загальнонаукові методи

дослідження, як історичний, системний, функціональний, порівняльний, логічний. Зі спеціальних методів використовувались тлумачення нормативних та інших актів з питань, що торкаються прав людини; контент-аналіз документів; узагальнення відповідної юридичної практики.

Осмилення проблеми меж прав людини залежить від того, як розуміти права людини. У літературі є різні концепції та інтерпретації прав людини. Їх докладний розгляд виходить за рамки даного дослідження. Відзначимо лише, що він спирається на концепцію, викладену та обґрунтовану у працях одного із співавторів пропонованої монографії [3]³⁾.

Дослідження має загальнотеоретичний характер (хоча деякі його положення можуть стосуватися міжнародного права чи окремих галузей національного права). Загальнотеоретичний характер роботи досягається, зокрема, завдяки тому, що у ній аналізуються усі основні можливі юридичні інструменти, за допомогою яких обмежуються права людини, та при цьому вказаний аналіз спрямований на виявлення загальних принципів, закономірностей та тенденцій правообмежувальної діяльності держави.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є першим у вітчизняній літературі загальнотеоретичним монографічним дослідженням юридичної (міжнародної та національної) правообмежувальної практики, спрямованим на виявлення та розв'язання проблем, які виникають у ній. Елементи наукової новизни притаманні, як видається, наступним положенням дослідження:

- визначення загальних понять меж (обмежень) прав людини, обмежування прав людини, обсягу прав людини, змісту прав людини, підстав обмежування прав людини;
- обґрунтування відмінностей між поняттям обмежування прав людини та поняттям порушення прав людини;
- характеристика співвідношення кількісних та якісних показників, характеристик прав і свобод людини;
- формулювання загальних принципів обмежування прав людини, здійснюваного в державно-юридичній практиці;
- змістова характеристика та конкретизація деяких з основних підстав обмежування прав людини, встановлених у міжнародно-правових актах з прав людини, а також у законодавстві України та інших країн;
- оцінка ступеня відповідності правообмежувальних положень, що містяться у Конституції України, правообмежувальним положенням, зафіксованим у міжнародно-правових актах (Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини та основних свобод та ін.);
- оцінка ступеня відповідності правообмежувальних положень, закріплених у

³⁾[3] Див: Український часопис прав людини. - 1995. - № 1.

деяких законах України, тим правообмежувальним положенням, які містяться у

Конституції України;

- виявлення колізій норм деяких законодавчих актів України та практики їх застосування із основними принципами обмежування прав людини;
- формулювання рекомендацій щодо оптимізації встановлення меж прав людини в юридичній практиці України.

Низка сформульованих у роботі положень може бути врахована законодавчими та іншими нормотворчими органами у процесі встановлення та конкретизації ними меж здійснення прав людини. Такі положення будуть корисні також для правозастосовчих (насамперед судових) органів, які при застосуванні юридичних норм (зокрема оціночних) встановлюють конкретні межі здійснення прав людини. Вони, можна сподіватися, зможуть використовуватись адвокатами, громадськими організаціями, котрі займаються захистом прав людини, окремими громадянами у процесі реалізації та захисту ними своїх прав. Деякі висновки сприятимуть подальшим науковим дослідженням проблеми меж здійснення прав людини.

Матеріали дослідження можуть знайти застосування у викладанні в юридичних та інших гуманітарних навчальних закладах таких курсів, як "Загальна теорія права та держави", "Права людини", "Конституційне право", "Міжнародне право".

РОЗДІЛ I
КОНЦЕПЦІЯ ОБМЕЖУВАННЯ ТА МЕЖ ПРАВ ЛЮДИНИ:
ОСНОВНІ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОНЯТТЯ ТА ПОЛОЖЕННЯ

**1.1. До характеристики сучасного стану наукової розробки проблем
правообмежування**

Права людини – явище соціально-історичне. Усвідомлення соціальної цінності прав людини пройшло довгий шлях в історії культури людства. Теорія прав і свобод людини сформувалась у західній цивілізації в XVII – XVIII століттях в рамках ліберальної традиції праворозуміння. Однак ідеї прав людини, сформульовані у рамках природного права, походять ще з часів античного світу. Вже у V-IV столітті до нашої ери софісти проводили різницю між природним (не залежним від волі людей правом - *фіюсісом*) та створеним людьми позитивним правом (номосом), яке не повинно суперечити природному праву [4]⁴⁾. Вони стверджували, що всі люди рівні від народження та мають однакові, обумовлені природою природні права. Саму ж державу та її закони софісти трактували як результат суспільного договору [5]⁵⁾. Основоположний принцип поглядів софістів був сформульований Протагором, за яким саме людське, а не традиційно божественне начало виступало у якості масштабу та міри усього існуючого [6]⁶⁾. За твердженням В.С.Нерсесянца, поворот від об'єктивно-божественного до суб'єктивно-людського комплексу явищ і проблем був великою історичною заслугою софістів, які спробували глянути на світ людськими очима та зробити радикальні висновки із свого нового підходу [7]⁷⁾.

Історія становлення інституту прав людини та права загалом – це цілісний процес у розвитку людства. “Право взагалі та права людини (у тих чи інших формах і обсягах їхнього буття та вираження) - це необхідний, невід'ємний та обов'язковий компонент всякого права як права взагалі, визначений (а саме – суб'єктно-людський) аспект вираження сутності права як особливого типу та специфічної форми соціальної регуляції. Право без прав людини так само неможливе, як і права людини без і поза правом” [8]⁸⁾.

На сьогодні проблема прав людини – це вельми актуальна та перспективна політико-правова, філософська доктрина, спрямована на задоволення духовних та матеріальних інтересів людини. Права людини належать до так званих вічних

⁴⁾[4] Луковская Д.И. Козлихин И.Ю. Право, государство, политика. Политико-правовое устройство реформируемой России: планы и реальность. - СПб. - 1995. - С. 118.

⁵⁾[5] Основы политической науки. - М. - 1993. - С. 132.

⁶⁾[6] Лосев А.Ф. Словарь античной философии. - М. - 1995. - С. 185.

⁷⁾[7] Нерсесянц В.С. Философия права. - М. - 1997. - С. 404.

⁸⁾[8] Нерсесянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до декларации 1789 г.)//Права человека в истории человечества и в современном мире. - М. - 1989. - С. 22.

тем, над якими працювали мислителі різних епох, починаючи із духовних та матеріальних інтересів людини. Права людини належать до так званих вічних тем, над якими працювали мислителі різних епох, починаючи із згадуваних вище мислителів античного світу та закінчуючи нашими сучасниками. Тобто проблема прав людини має своє минуле, сучасне та майбутнє, багато із сторін якої вивчені філософами, соціологами та юристами. Цій темі присвятили свої праці такі видатні вчені XIX-XX століть, як М.А.Бердяєв, В.В.Івановський, Б.О. Кістяківський, Л.І.Петражицький, В.С.Соловйов та інші. Ідея прав людини в історії політико-правової думки XIX-XX століття представлена різними школами: слов'янофілами (К.С.Аксаков), соціологічною доктриною права (Б.О.Кістяківський), психологічною теорією права (Л.І.Петражицький), нормативістською теорією права (Г.Ф.Шершеневич).

Щодо радянського етапу розвитку концепції прав людини, то слід відзначити, що спочатку вона не була визнаною радянською науковою доктриною. Лише наприкінці п'ятдесятих – на початку шістдесятих років, завдяки тиску світової громадськості на радянське керівництво, ідея прав людини була в СРСР реанімована, наслідком чого стало створення соціалістичної концепції прав людини. Цій темі присвятили свої праці М.В.Вітрук, Л.Д.Восєвдин, В.А.Карташкін, В.О.Кучинський, Г.В.Мальцев, Н.І.Матузов, В.С.Нерсесянц, П.М.Рабінович, В.М.Чхиквадзе, Н.І.Титова, Б.С.Ебзєєв та інші.

Тема прав людини тісно пов'язана з питаннями співвідношення понять "людина", "особа", "громадянин", "права людини", "права громадянина". До початку сімдесятих років у юридичній науці їм приділялось досить мало уваги. Це зауважили Н.І.Матузов, І.Є. Фарбер, С.О.Комаров та інші вчені [9, 10, 11]⁹⁾. На сьогодні у юридичній науці проблемі співвідношення прав людини та громадянина відведено досить значне місце. Як справедливо відзначає ряд вчених, зокрема М.В.Вітрук, М.Х.Фарукшин, Б.С.Ебзєєв, Н.І.Матузов [12, 13, 14]¹⁰⁾, права людини і громадянина є загальновизнаною гуманітарною загальнолюдою цінністю, якій потрібно відвести у юридичній науці достойне місце, надавши їм таке ж ключове значення, яке у радянські часи мало поняття особи. На сьогодні ми перебуваємо на такому етапі розвитку суспільства, коли необхідно припинити сприймати права людини з точки зору патерналістських настроїв, історичне коріння яких є в соціалізмі, де кожна людина була впевнена, що держава може і повинна

⁹⁾[9] Див. Матузов Н.И. К вопросу о суверенитете личности//Правоведение. - 1994. - № 4. - С. 3-14;

[10] Фарбер И.Е. О развитии конституционной теории прав человека//Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР. - Саратов. - 1980. - С. 172-180;

[11] Комаров С.А. Советское общенародное государство и личность. - Красноярск. - 1986. - С. 29-40.

¹⁰⁾[12] Вітрук Н.В. Статус личности в политической системе общества//Политология. Курс лекцій. - М. - 1993. - С. 151;

[13] Фарукшин М.Х. Личность как субъект политики//Политология. Курс лекцій. - М. - 1993. - С. 183-184.;

[14] Матузов Н.И. Право и личность//Общая теория права. Курс лекцій. - Нижний Новгород. - 1993. - С.223.

все зробити для людини. Соціально орієнтована держава суттєво змінює принципи співвідношення громадян та держави, які будуються на рівноправному партнерстві та взаємних інтересах. Тому правильною є думка О.Л.Лукашевої про те, що сьогодні "назріла необхідність сформулювати концепцію взаємовідношень держави та людини в умовах ринку"^[15]¹¹.

Соціалістична концепція прав людини не передбачала можливості обмежування прав людини, оскільки апіорі вважалося, що при соціалізмі людина має усі необхідні права, які є необмежуваними. Нині міжнародними актами у галузі прав людини та національним законодавством сучасних держав щодо здійснення прав людини встановлюється значний перелік обмежень. Однак проаналізувати поняття меж прав людини неможливо, не торкаючись поняття правового регулювання. Аналізу меж та сфер правового регулювання присвячені роботи ряду вчених (В.П.Грибанова, В.Д.Горобця, В.В.Лазарева, М.В.Сильченка та інших) [16, 17, 18, 19, 20]¹²). Нижче ми будемо детально аналізувати вказані роботи. Цей аналіз дозволить, з'ясувавши межі правового регулювання, співставити їх з межами прав людини.

Що стосується наукових праць щодо проблеми меж прав людини, то сьогодні їхня кількість є доволі невеликою. Це, на нашу думку, зумовлюється посттоталітарним статусом України та інших країн СНД. Адже у пересічної людини відразу виникає думка: навіщо звертати увагу громадян на існуючі у їхньому житті обмеження, якщо потрібно шукати шляхи подальшого розширення існуючих прав. Однак все ж такі ряд науковців досить ґрунтовно розглядають вказану проблему. Зокрема питанню меж прав людини присвячені праці В.М.Баранова [21]¹³), В.І.Гоймана [2]¹⁴), М.І.Козюбри [22]¹⁵), П.М.Рабіновича [1]¹⁶),

¹¹[15] Лукашева Е.А. Социальное государство и защита прав граждан в условиях рыночных отношений//Социальное государство и защита прав человека. - М. - 1994. - С.5.

¹²[16] Див. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. - М. - 1992;

[17] Общая теория права и государства. Под. ред. В.В. Лазарева. - М. - 1994;

[18] Лазарев В.В. Сферы и пределы правового регулирования//Сов. государство и право. - 1970. - № 11. - С.42-48;

[19] Рабинович П.М. Сферы и пределы правового регулирования: понятие, виды, факторы развития//XXVII съезд КПСС и развитие теории государства и права. - Свердловск. - 1987;

[20] Сильченко Н.В. Границы деятельности законодателя//Сов. государство и право. - 1991. - № 8. - С. 34.

¹³[21] Баранов В.М. "Удовлетворение справедливых требований морали" как цель ограничения прав и свобод человека//Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву. Часть 1. Под ред. В.М.Баранова. - Нижний Новгород. - 1998. - С. 19-29.

¹⁴[2] Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву. "Круглый стол" журнала "Государство и право"/Государство и право. - 1998. - № 7. - С.26-27.

¹⁵[22] Козюбра М.І. Державна влада: меж здійснення та форма організації (політико-правові аспекти)//Українське право. - 1995. - № 1(2). - С. 4 -13.

¹⁶[1] Рабинович П.М. Межі прав людини. Вісник Академії правових наук України. - Харків. - 1996. - № 6.

Т.В.Худойкіної [2]¹⁷⁾ та інших вчених. Рішучим кроком вперед щодо дослідження вказаної проблеми стало проведення у грудні 1998 року Нижегородським юридичним інститутом МВС РФ та журналом "Государство и право" "круглого столу" у Нижньому Новгороді, в якому взяло участь більше ста російських та закордонних правознавців, соціологів, істориків, правозахисників. Це стало значною подією у науковому світі, оскільки вперше на теренах колишнього Радянського Союзу було проведено таке "глобальне" обговорення проблеми обмеження прав і свобод людини.

Особлива цінність вказаного обговорення полягає в тому, що воно дозволило провести міждисциплінарний аналіз проблеми, висвітлити позитивні та негативні аспекти правообмежувальної діяльності. Однак все ж таки на сьогодні проблема обмежування здійснення прав людини є ще недостатньо вивченою та вимагає більш прискіпливої, ретельної уваги до себе. Зокрема, на нашу думку, недостатньо точно визначена дефініція меж прав людини, не сформульовано принципів правообмежування, не проаналізовано кожну із легальних підстав обмежування здійснення прав людини та ін. Тому у даному дослідженні робиться спроба заповнити певні прогалини у загальнотеоретичному опрацюванні проблеми меж прав людини та запропонувати свої міркування із цього приводу.

1.2. Поняттєво-термінологічний апарат відображення та дослідження проблем правообмежень (методологічні аспекти)

У сучасному світі реалізація та захист прав і свобод людини визначаються у більшій своїй частині державно-юридичною регламентацією. Юридичне регулювання порядку здійснення, охорони та захисту прав і свобод опосередковується низкою спеціальних понять, які включаються до національних та міжнародно-правових актів і використовуються у цих актах у специфічному значенні. Йдеться, скажімо, про поняття змісту, обсягу, обмежування, гарантування, скасування прав і свобод людини. Офіційного роз'яснення (тлумачення) цих та деяких інших понять такого рівня, як правило, немає. Між тим без однозначного їх розуміння неможливо забезпечити як прийняття обґрунтованих нормативно-правових актів, так і їх правильне застосування. За умов відсутності офіційних (аутентичних чи делегованих) роз'яснень згаданих понять зростає потреба і значення їх неофіційного тлумачення. Тому видається доцільним запропонувати - принаймні для подальшого обговорення - певну інтерпретацію деяких із зазначених понять.

¹⁷⁾[2] Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву. "Круглый стол" журнала "Государство и право" // Государство и право. - 1998. - № 8. - С.42-43.

Останнім часом у національних та міжнародних актах, які присвячені правам людини та громадянина, вирізняється низка норм, котрі торкаються виключно проблеми правообмежень: наприклад у Конвенції про захист прав людини та основних свобод є декілька “обмежувальних” статей, зокрема статті 16 (обмеження на політичну діяльність іноземців), 17 (заборона зловживання правами), 18 (лімітація застосування обмежень на права), 35 (критерії прийнятності), 53 (гарантії існуючих прав людини). У Конституції України цій проблематиці присвячені статті 21, 22, 24, 34, 35, 64 та інші. У цих нормативних приписах використовуються такі поняття, як обсяг прав людини, зміст прав людини, зловживання правом, гарантування прав і свобод, скасування прав і свобод. Зустрічаються вони також у рішеннях як національних, так і міжнародних судових органів. Перш ніж їх аналізувати, потрібно, на нашу думку, дати визначення прав та свобод людини, оскільки саме на них начеби проєктуються, спрямовуються згадані вище поняття.

1.2.1. Загальне поняття прав людини. На законодавчому рівні про права людини вперше було згадано у Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, стаття 4 якої проголошує, що “свобода полягає у можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином, здійснення природних прав кожного обмежено лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства ці ж права”[23]¹⁸⁾. Значне змістовне наповнення поняття прав людини отримало з прийняттям ряду міжнародно-правових актів у галузі прав людини, в яких вказується, що права людини “впливають з гідності, органічно притаманної людській особистості [24]¹⁹⁾”.

Проблему правообмежень не можна розглядати поза самим поняттям прав людини. Боротьба за людську гідність та права людини починалась ще з самих першоджерел людської цивілізації, збагачуючись на протязі століть новими правами та свободами. Але сама концепція прав людини як засобу утвердження її гідності - явище порівняно нове у філософській та політико-правовій думці. Лише у двадцятому столітті вона набуває глобального характеру, коли права людини визнаються головною цінністю та закріплюються у відповідних документах. Однак у цьому контексті слід відзначити, що у міжнародно-правових актах відсутня дефініція поняття прав людини. У деяких документах спеціалізованих установ ООН, які пов’язані з підготовкою Загальної декларації прав людини, привертає увагу висновок про те, що згоди стосовно визначення поняття прав людини не було

¹⁸⁾[23] Решетников Ф.М. Основные правовые системы современности. М., 1992. С. 3.

¹⁹⁾[24] Международная защита прав и свобод человека: Сборник документов. - М. - 1990. - С.32.

досягнуто. Остання обставина пов'язана із культурними, ідеологічними, соціальними особливостями тих країн, які брали участь у розробці цього документа. Неоднаковий підхід до розуміння прав людини демонструє і Європейський суд з прав людини (далі – Суд), який приймає, здавалось би полярні рішення у справах із однаковою фабулою, зважаючи на те, яка саме держава є відповідачем по справі.

У науковій літературі також знайшло деяке відображення питання про основні поняття, за допомогою яких здійснюється правообмежувальна діяльність та встановлюються межі прав людини, у тому числі і питання прав людини. Так, дефініцію поняття прав людини зустрічаємо у працях Т.Г. Андрусяка, М.В. Вітрука, В.А. Кучинського, А. Лопатки, К.Б. Толкачова, А.Г. Хабибуліна, І.С. Фарбера та інших науковців. Зокрема аналіз фахової літератури дозволив виділити основні наукові позиції з цього питання. Так, І.С. Фарбер вважає, що права людини - це соціальні можливості індивіда мати певні блага [25]²⁰⁾. Цієї ж точки зору притримуються А. Лопатка [26]²¹⁾ та В.О. Кучинський [27]²²⁾. К.Б. Толкачов та А.Г. Хабибулін вважають, що права людини - це вимоги особи, обумовлені рівнем розвитку суспільних відносин та спрямовані на користування певними благами, необхідними для забезпечення соціальних, а також природних властивостей індивіда [28]²³⁾. О.А. Лукашова відзначає, що права людини - це визначені нормативно структуровані властивості та особливості буття особи, які виражають її свободу і є невід'ємними та необхідними способами і умовами її життя, її взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами [29]²⁴⁾. Вказані означення, на нашу думку, є досить "вузькими", тобто повністю не відображають всієї гами притаманних правам людини ознак. Недоліком такого розуміння основних та похідних прав людини є деяке приниження похідних прав, недостатня увага до їх значення у порівнянні із основними правами.

Розширеніше дають означення прав людини Т.Г. Андрусяк, Б.С. Ебзеев, М.В. Вітрук, Ю.В. Трошкін. Т.Г. Андрусяк визначає права людини як невідчужувані свободи і права особи, які індивід отримує в силу свого народження, основне поняття природного і будь-якого права взагалі [30]²⁵⁾. За Б.С. Ебзеевим, права людини - це такі права, які належать кожному члену громадянського суспільства на відміну від привілеїв, які розподілялися в залежності від займаного індивідом місця на соціальній драбині [31]²⁶⁾. М.В. Вітрук формулює права людини через поняття

²⁰⁾ [25] Фарбер И.Е. Свобода и права человека в советском государстве. - Саратов. - 1974. - С. 41.

²¹⁾ [26] Lopatka A. Międzynarodowe prawo praw czelowieka. Warszawa. - 1998. - S. 9.

²²⁾ [27] Кучинский В.А. Личность, свобода, право. - М. - 1978. - С. 29.

²³⁾ [28] Толкачев К.Б. Хабибулин А.Г. Органы внутренних дел в механизме обеспечения личных конституционных прав и свобод граждан. - Уфа. - 1999. - С. 43.

²⁴⁾ [29] Права человека. // Учебник для вузов. - М. - 1999. - С. 1.

²⁵⁾ [30] Андрусяк Т.Г. Теорія держави і права. - Львів. - 1997. - С. 62.

²⁶⁾ [31] Эбзеев Б.С. Конституция. Демократия. Права человека. - Москва -Черкесск. - 1992. - С. 120.

особи, її детермінованості матеріальними умовами життя, тобто фактично зводить дане означення до категорії прав громадянина. Він вважає, що права і свободи особи - це матеріально обумовлені, юридично закріплені та гарантовані можливості індивіда володіти та користуватися конкретними соціальними благами [32]²⁷⁾. Ю.В. Трошкін визначає права людини як приналежність індивіда, потенціал та міру його свободи у суспільстві та державі, грані можливої поведінки, окреслені правовими та іншими соціальними нормами [33]²⁸⁾. Як бачимо із вказаного означення, запропонованого Ю.В. Трошкіним, вже у самому тексті дефініції присутнє поняття “грані поведінки індивіда”, яке, на нашу думку, є тотожним поняттю “межі прав людини”.

Не заперечуючи означень, даних вищезгаданими науковцями, ми вважаємо, що найоптимальнішими та змістовно найповнішими є означення поняття прав людини, згідно яких права людини - це гарантовані демократичним суспільством можливості для кожного індивіда, його спільностей на належний рівень життя, ефективну соціальну систему охорони та захисту від свавілля держави у відповідності з встановленими міжнародними та національними стандартами і процедурами [34]²⁹⁾, або ж - це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об’єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей [35]³⁰⁾. Цікавою у контексті здійснюваного нами дослідження є також наведена вище дефініція прав людини, дана Ю.В. Трошкіним. Хоча вона має також і певні вади. Зокрема, формулюючи права людини через міру свободи індивіда у суспільстві та державі, грані його можливої поведінки, автор не подає тлумачення цих термінів, які, на нашу думку, мають пряме відношення до проблеми обмежування здійснення права людини.

Проаналізувавши наявні у науковій літературі означення прав людини, ми можемо зробити деякі висновки. Зокрема, по-перше, можливості людини - це можливість діяти певним чином або ж утримуватися від певних вчинків для того, аби забезпечити собі нормальне існування та задоволення потреб, які сформувались у неї. Наприклад, згідно зі статтею 53 Конституції України громадянин має право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Це означає, що громадянин може подати документи до обраного вищого навчального закладу, і, склавши відповідні вступні іспити й отримавши належну кількість балів, бути зарахованим до складу студентів

²⁷⁾[32] Витрук Н.В. Статус личности в политической системе общества//Политология. Курс лекций. - М. - 1993. - С. 156.

²⁸⁾[33] Трошкін Ю.В. Права человека: Нарушения и защита прав человека и прессы. - М. - 1997. - С. 28.

²⁹⁾[34] Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина//Под ред. Н.И.Матузова. - Саратов. - 1996. - С. 32.

³⁰⁾ [35] Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. - К. -1995. - С. 7.

вузу, а отже, у такий спосіб може здійснити своє право на здобуття безплатної вищої освіти. Однак він також може й утриматись від згаданих вчинків, оскільки у нього немає потреби у здобутті вищої освіти або ж він вирішив здобувати її на платній основі.

По-друге, згадані можливості повинні бути дійсно рівними для всіх людей. Тобто, вони не повинні вибірково надаватися лише певним категоріям населення як пільга чи якийсь інше соціальне благо. Наприклад, стаття 49 Конституції України встановлює, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Проте не є секретом, що стан матеріального забезпечення державних установ охорони здоров'я зараз настільки низький, що хворі дуже часто самі повинні забезпечувати себе необхідними медикаментами. Тому у дійсності це право перестає бути рівним, оскільки той, хто має кращий матеріальний стан, отримуватиме кваліфікованішу і якіснішу медичну допомогу, аніж інші.

По-третє, права і свободи людини, як це встановлюється у статті 21 Конституції України, є невідчужуваними та непорушними. Тобто вони не можуть кимось свавільно обмежуватись чи скасовуватись, так само як і встановлюватись чи "даруватись".

По-четверте, зміст та обсяг можливостей людини насамперед залежать від можливостей суспільства, оскільки від рівня його розвитку, передовсім економічного, залежить, чи зможе воно забезпечити належне економічне підґрунтя для здійснення законодавчо гарантованих прав та свобод людини і громадянина. Так, щодо згаданого вище права на охорону здоров'я можна констатувати, що для забезпечення належного змісту та обсягу здійснення цього права в Україні на сьогодні не вистачає економічного потенціалу.

Класифікувати основні права людини пропонується щонайперше за змістом потреб людини, які цими правами забезпечуються. У цьому випадку класифікація матиме наступний вигляд:

- фізичні права людини - це можливості людини, які необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб. До фізичних прав людини належить право на життя, безпечне навколишнє природне середовище, медичне обслуговування;
- особисті права - це можливості збереження, розвитку та захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності. До особистих прав людини належать право на честь і гідність, свободу сумління;
- культурні права - можливості збереження та розвитку національної самобутності, доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому розвитку. До культурних прав належать право на наукову і технічну творчість, авторські права і т.д.;
- економічні права - це можливості людини реалізовувати свої здібності, здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ: право власності, право на відпочинок та дозволя;

- політичні права - можливості людини брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування: право на громадянство, право брати участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Є й інші способи класифікації прав людини [36]³¹⁾.

Якщо "спроєктувати" поняття прав людини у викладеному вище розумінні на нинішню кризову суспільно-економічну ситуацію в Україні, то його підставність підтверджується, гадаємо, досить переконливо. Ті соціально-економічні умови, у яких зараз перебуває наша держава, не дозволяють повною мірою забезпечити всезагальність гарантованих Конституцією України прав людини і громадянина (зокрема таких, як право на працю, право на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу). Фактом також є і те, що на сьогодні українське суспільство ще не має стійких демократичних традицій. Низька ж правова культура законодавця та правозастосувальних органів призводить до багаточисельних порушень прав людини, наслідком яких може стати підрив усієї правової системи держави.

1.2.2. Поняття змісту прав людини та поняття обсягу прав людини

Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються, насамперед, змістом прав людини.

Поняття змісту прав людини та поняття обсягу прав людини зустрічаються, наприклад, у статті 22 Конституції України. Зокрема частина 3 цієї статті встановлює, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав людини. Згадане положення є дуже важливим, оскільки у ньому Конституція України торкається розглядуваної нами у цій роботі проблеми обмежування прав людини. Адже звуження змісту і скорочення обсягу прав людини якраз і є основним наслідком їхнього обмежування.

Характеризуючи зміст прав людини, необхідно спиратися на філософську категорію змісту. Як відомо, з філософської точки зору, зміст - це певним чином впорядкована сукупність елементів і процесів, які утворюють предмет чи явище. Структура, внутрішня впорядкованість є необхідним компонентом змісту. Із зміною структури, організації суттєво змінюється зміст об'єкта, його властивості [37]³²⁾. Які ж елементи можна виділити у такому явищі, як права людини?

З наведеного вище розуміння прав людини стає очевидним, що

³¹⁾ [36] Рабінович П. М. Права людини: загальнотеоретичні засади // Проблеми законності. Вип. 36: Респ. міжвідом. наук зб. Відп. ред. В. Я. Тацій. - Харків: Нац. юрид. акад. України. - 1998. - С. 11-13.

³²⁾ [37] Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. - 6-е изд., перераб. и доп. - М.: Политиздат. - 1991. - С. 315.

центральною, стрижневим їх елементом є певні можливості людини – можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення її потреб та інтересів. Як відомо із загальної теорії діяльності, остання характеризується певними складовими, властивостями, рисами. До них належать: мета, предмет (об'єкт) діяльності, умови діяльності, способи (форми) діяльності, засоби діяльності, результати діяльності та інші складові. Найбільш важливими, визначальними серед них є умови та засоби діяльності; оскільки саме ними зумовлюється реальність використання можливостей суб'єкта, тобто їх здійсненність. Тому поняття змісту прав людини можна визначити як умови та засоби, котрі складають можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Таке розуміння розглядуваного поняття сприятиме дослідженню й оцінці міри (ступеня реальності) прав людини.

Щодо кількісних показників прав людини, то вони можуть відобразитися поняттям обсягу прав людини. Як відзначається у літературі, кількість – це визначеність предмета, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву тієї чи іншої властивості [38]³³⁾. Існують і інші загальнонаукові чи філософські визначення категорії “кількість” [39, 40]³⁴⁾. Обсяг, як і будь-яка кількість, визначається за допомогою певних одиниць виміру (наприклад, кількість певних можливих варіантів поведінки, кількість часу, кількість благ, розмір пільг та ін.). Одиниці виміру “кількості” (обсягу) прав людини не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких прав людини. Характер таких одиниць виміру зумовлюється, насамперед, змістом можливостей, які відображені відповідними правами, а також особливостями носіїв (суб'єктів) прав та специфікою об'єктів цих прав (тобто тих чи інших благ). Наприклад, право на свободу вибору віросповідання може характеризуватися кількістю віровизнань, конфесій, які можуть бути предметом такого вибору. Право здобувати вищу освіту характеризується, зокрема, кількістю вищих учбових закладів в яких можна її здобути, а також кількістю спеціальностей, за якими готують фахівців у цих закладах. Право бути обраним Президентом України характеризується кількісними показниками періоду (часового інтервалу), протягом якого можливо його здійснювати. В Республіці Інгушетія сьогодні чинним законодавством цього суб'єкта Російської Федерації чоловікам офіційно дозволено мати до чотирьох дружин. Вказана кількість дружин якраз і характеризує обсяг права особи чоловічої статі вступати у шлюб.

³³⁾ [38] Українська радянська енциклопедія. Видання друге. Том 5. – К. – 1980. – С. 184.

³⁴⁾ Див., наприклад, [39] Дмитриев Ю.А. Категории качества, количества и меры в историко-философском процессе. Генезис. Закономерности развития. Функции. – М. – Наука. – 1995. – С. 131.

[40] Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. – Т. 2. – К. – Аконті. – 2000. – С. 250.

Отже, зазначені вище одиниці виміру якраз і можуть використовуватися для визначення обсягу відповідних прав людини.

Як же співвідносяться між собою зміст прав людини та їх обсяг? Проаналізуємо вказане співвідношення на конкретних прикладах. Стаття 41 Конституції України встановлює, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності. Тут законодавець, очевидно, сформулював зміст права власності - володіти, користуватися і розпоряджатися. Однак, скажімо, стаття 6 Земельного кодексу України передбачає, що іноземним громадянам та особам без громадянства земельні ділянки у власність не передаються. Таким чином, у даному випадку законодавець обмежує обсяг носіїв права. Припустимо, що громадянин України має у своїй власності будинок і, відповідно, земельну ділянку, на якій цей будинок розташований. Цей громадянин може продати будинок разом із земельною ділянкою, але таку дію можна вчинити лише стосовно громадянина України, тому що будинок без земельної ділянки не продається, а останню заборонено відчужувати на користь іноземних громадян та осіб без громадянства. Таким чином тут законодавцем встановлено обмеження, тобто звужено зміст права власності щодо земельної ділянки у тому розумінні, що її власник може нею володіти та користуватися, але не може розпорядитися нею (відчужити її) в користь іноземця. Одночасно, у даному випадку, законодавцем звужено і обсяг права власності. Адже власник може продати будь-який об'єкт його права власності на свій розсуд, за винятком земельної ділянки, оскільки їхня передача у власність негромадянам України заборонена. З цього приводу на практиці виникає багато проблем, оскільки спадкоємці майна померлих громадян України, яке є нерухомістю, побудованою на земельних ділянках, що належали на праві приватної власності цим громадянам України, отримують право на спадщину, однак, не маючи змоги вступити у володіння належним їм за правом спадкування майном, змушені відмовлятися від цього майна на користь інших спадкоємців, які є громадянами України. Вихід із цього становища може бути знайдений за прикладом Російської Федерації, де право приватної власності на землю теж мають лише громадяни цієї країни. Однак російський законодавець дозволив спадкоємцям-іноземцям вступати у володіння належною їм на праві спадкування земельною ділянкою з тією умовою, що вказана ділянка повинна бути на протязі року ними відчужена на користь громадянина Росії.

Другий приклад може торкатися згадуваного вище права громадянина України бути обраним Президентом України. У зв'язку з цим слід зазначити, що якщо, скажімо, буде внесено зміни до законодавства і встановлено граничний вік для права бути обраним Президентом України на рівні шестидесяти років, то зменшення на п'ять років часового інтервалу (обсягу) здійснення цього права жодним чином не вплине на його зміст.

Спираючись на раніше викладене розуміння змісту прав людини та обсягу

прав людини, а також на щойно наведені приклади, співвідношення цих "параметрів" може відобразитися таким положенням: звуження змісту прав людини неодмінно тягне за собою звуження їхнього обсягу. Зміни ж у обсязі прав людини, на нашу думку, не завжди (не обов'язково) викликають зміни у змісті права.

Поняття змісту прав людини і поняття обсягу (кількісних показників) прав людини не слід ототожнювати із змістом та обсягом *поняття про права людини*. Останній визначається за правилами формальної логіки.

1.2.3. Поняття звуження змісту та обсягу прав людини. З огляду на зроблений висновок про залежність між змістом прав людини та обсягом прав людини, ми не можемо оминати положень статті 22 Конституції України, де мова йде про недопустимість звуження змісту та обсягу існуючих прав людини. Виходячи із цього конституційного положення, можна зробити висновок, що Конституція, забороняючи звуження змісту та обсягу прав людини, тим самим заохочує їх розширення.

Як відзначається у літературі, звуження змісту прав і свобод - це зменшення ознак, змістовних характеристик тих можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами. Звуження обсягу прав і свобод людини - це зменшення сфери суспільних відносин, у межах якої може відбуватися здійснення людиною її прав і свобод (тобто зменшення кола суб'єктів, території, часу використання прав і свобод) [41]³⁹. Інакше кажучи, чим більшим є обсяг обмежень, тим меншим є обсяг прав людини.

Узагальнюючи, можна сказати, що звуження змісту стосується якісної характеристики певного права, а звуження обсягу - його кількісної характеристики.

Наприклад, стаття 47 Конституції України встановлює, що ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, як на підставі закону за рішенням суду. Житловий кодекс України, який був введений у дію до прийняття нині чинної Конституції, передбачає, у певних випадках, можливість виселення громадян, які самовільно зайняли житлові приміщення, за постановою прокурора, тобто без рішення суду. На сьогодні у відповідну статтю Житлового кодексу не внесено необхідних змін. Однак у Конституції України встановлено інший порядок примусового позбавлення житла, аніж у Житловому кодексі, за яким не тільки не звужується, а навпаки - розширюється використання такого важливого права людини, як право на житло. Тобто людина отримала додаткову можливість захищати свої інтереси у судовому порядку.

³⁹[41] Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). - Харків.: Право. - 1997. - С.23.

1.2.4. Поняття утвердження та поняття забезпечення прав людини. Ці поняття використовуються у статті 3 Конституції України. Зокрема там передбачено, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Проаналізувавши зміст вказаного конституційного припису, можна зробити висновок, що “утвердження” та “забезпечення” є не тотожними поняттями. Утвердження прав людини може здійснюватись різними шляхами та засобами: проголошенням у деклараціях, заявах, закріпленням прав людини у Конституції, інших законодавчих актах, участю у підготовці та прийнятті міжнародних документів з прав людини, приєднанням до міжнародних договорів, їх ратифікацією. Наприклад, вступ України до Ради Європи теж є кроком до утвердження прав людини, адже цим кроком Україна взяла на себе цілу низку додаткових зобов'язань, які мають поліпшити стан прав і свобод її громадян.

Що стосується забезпечення прав і свобод людини, то воно є створенням умов, необхідних для здійснення використання прав людини, яке включає у себе такі елементи (напрями) державної діяльності, як сприяння реалізації прав людини, охорона прав людини, захист прав і свобод людини [41]³⁶⁾. Сприяння реалізації прав людини відбувається шляхом позитивного впливу на формування її загальносоціальних передумов і засобів використання. Реальна можливість здійснення та захисту основних прав людини конкретною особою забезпечується насамперед юридичними механізмами тієї або іншої держави. Саме держава (відповідно до статті 2 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права) зобов'язана забезпечити кожному людину, якщо її права порушені, ефективними засобами правового захисту [42]³⁷⁾.

Забезпеченням прав людини, наприклад, є заснування в Україні інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [43]³⁸⁾, яке є таким елементом державної діяльності, як сприяння реалізації прав та свобод людини. До впровадження цього інституту в Україні вже діяв організаційно-правовий механізм захисту основних прав людини, до складу якого входили певні інституційні структури (Верховна Рада України, Президент, Кабінет Міністрів, судова система, прокуратура та інші правозахисні

³⁶⁾ [41] Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). - Харків: Право. - 1997. - С. 9.

³⁷⁾ [42] Шмельова Г.Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика) //Право України. - К. - 1994. - № 10. - С. 49.

³⁸⁾ [43] Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 23 грудня 1997 р.// Відомості Верховної Ради України № 20. - 1998. - Ст. 99.

органи), правова база - досить розвинене національне законодавство та ратифіковані Україною міжнародні пакти з прав людини. Однак відчувалась нагальна необхідність формування окремої державної структури, для якої контроль за додержанням прав людини і громадянина був би основоположною функцією. 27 грудня 1997 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини", який набрав чинності з січня 1998 року. Відповідно до цього Закону, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина та захист прав кожного на території України й у межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Серйозним кроком щодо подальшого забезпечення прав людини є і затвержені Постановою Верховної Ради України № 757-XIV від 17 червня 1999 року Засади державної політики України в галузі прав людини, які уособлюють у собі такий не менш важливий елемент забезпечення прав людини, як сприяння їх реалізації. Згідно із вказаними Засадами основними принципами державної політики в галузі прав людини є:

- визнання прав і основних свобод людини і громадянина такими, що дані людині від народження і є невід'ємними;
- забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою;
- забезпечення рівності всіх людей перед законом і судом;
- визнання верховенства права, за яким проголошення і реалізація прав і основних свобод людини і громадянина засновано лише на законі;
- недопущення звуження змісту та обсягу проголошених Конституцією України прав і основних свобод людини і громадянина;
- визнання презумпції особистої свободи людини відповідно до принципу, згідно з яким дозволено все, крім того, що прямо забороняється законом;
- визнання обмеженості свободи держави, її органів і посадових осіб відповідно до принципу, згідно з яким дозволено лише те, що прямо передбачається законом [44]³⁹⁾.

1.2.5. Поняття гарантування прав людини. Це поняття є достатньо широким, використовуваним як у Конституції України, так і у відповідних міжнародно-правових актах, зокрема Конвенції. Зустрічаємо його й у статтях 3 та 22 Конституції України,

³⁹⁾ [44] Постанова Верховної Ради України "Про засади державної політики України в галузі прав людини"// Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 35. - Ст. 303.

у статті 14 Конвенції. Згадка про гарантії в Основному Законі зобов'язує Україну як державу, яка підписала Конвенцію, а тим більше державу, де ці гарантії передбачені у чинній Конституції та іншому законодавстві, не тільки проголошувати права та свободи, але й дбати про їх здійсненість. Просте декларування найширших прав саме по собі ще не означає, що у людини з'явилася реальна можливість користуватися цими благами у повній мірі. Необхідною є наявність дієвого, ефективного соціально-юридичного механізму реалізації прав та свобод, що містить у собі гарантії їхнього забезпечення та захисту [45]⁴⁰⁾. Призначення гарантій полягає у тому, що вони повинні забезпечити таку обстановку, в якій записані у Конституції та інших законах права і свободи особи уособлювали б собою фактичне становище кожної людини, бо "це постійно діючий принцип демократії, який повинен визначати і правотворчу діяльність держави, і юридичну охорону та захист прав людини і громадянина у процесі їх здійснення [31]⁴¹⁾.

Таким чином, вказане поняття не є якимось новим, випадковим явищем, а тому потребує наведення дефініції. О.С.Мордовець під гарантіями розуміє систему соціально-економічних, політичних, моральних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів та способів, що створюють рівні умови особі для здійснення нею своїх прав, свобод та інтересів [34]⁴²⁾. В.М.Чхиквадзе визначає юридичні гарантії прав та свобод громадян як сукупність спеціальних правових засобів та способів, за допомогою яких реалізуються, охороняються та захищаються права і свободи, попереджуються їх порушення, відновлюються порушені права [46]⁴³⁾. Цієї ж думки дотримується і В.М.Скобелкін, який вважає, що юридичні гарантії – це правові та організаційно-правові засоби і способи, за допомогою яких забезпечується реалізація прав та виконання обов'язків, передбачених законодавством. Вони представляють собою складну систему взаємодіючих елементів, що дозволяють організувати різностороннє забезпечення, яке охоплює різні стадії реалізації прав та обов'язків, захист від посягань, відновлення порушених прав [47]⁴⁴⁾. Іноді під гарантіями прав і свобод розуміють такі явища, які сприяють здійсненню прав і свобод людини, забезпечують їхню охорону та захист [41]⁴⁵⁾.

Аналізуючи наведені вище означення поняття юридичних гарантій, ми повинні констатувати, що вони суттєво між собою не відрізняються, хоча, на нашу

⁴⁰⁾ [45]Ростовщиков И.В. Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел. - Волгоград. - 1997. - С.3.

⁴¹⁾ [31]Эбзеев Б.С. Конституция. Демократия. Права человека. - М. - 1992. - С.7.

⁴²⁾ [34] Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина. - Саратов. - 1996. - С. 168.

⁴³⁾ [46]Чхиквадзе В.М. Социалистический гуманизм и права человека: ленинские идеи и современность. - М., - 1978. - С. 261.

⁴⁴⁾ [47]Скобелкин В.Н. Юридические гарантии трудовых прав наемных работников//Культура демократии и право. - Новосибирск. - 1996. - С. 125.

⁴⁵⁾ [41] Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). - Харків.: Право. - 1997. - С.23

думку, найповнішою є дефініція гарантій, запропонована О.С.Мордовцем.

До юридичних гарантій реалізації прав і свобод людини і громадянина належать закріплені правовими нормами межі їх здійснення, способи конкретизації; юридичні факти, пов'язані з їхнім забезпеченням; процесуальні форми здійснення прав та свобод; заходи заохочення та пільги для стимулювання їх правомірної реалізації [48, 49, 50]⁴⁶⁾. Гарантії прав людини і громадянина поділяють на внутрішньодержавні та міжнародні механізми гарантій прав людини і громадянина. Перш за все захист та безпосереднє забезпечення прав людини і основних свобод здійснюються у внутрішньодержавному законодавстві. Внутрішньодержавні інститути захисту прав людини і громадянина - це система соціально-економічних, культурних, політичних та правових засобів і умов, які забезпечують безпосередній захист прав людини і громадянина [51]⁴⁷⁾.

Гарантії прав і свобод також прийнято поділяти на загальносоціальні та спеціальні [41]⁴⁸⁾. До загальносоціальних гарантій належать економічні (розвинута ринкова економіка суспільства, різноманітні форми власності на засоби виробництва, у тому числі приватна власність в її індивідуальній та колективній формах, високий рівень продуктивності праці), політичні (демократичний устрій суспільства, плюралістична, відкрита політична система, наявність розгалуженої мережі громадських об'єднань, у тому числі і політичних партій, через які узгоджуються інтереси різних верств суспільства, демократична виборча система), духовно-ідеологічні (ідеологічний плюралізм, відсутність "державної" ідеології, панування у суспільстві загальнолюдських ідеалів) явища. До спеціальних гарантій прав людини належать встановлені державою юридичні норми, які спеціально спрямовані на забезпечення прав людини, а також практична діяльність по застосуванню цих норм та правозастосувальні акти відповідних органів держави.

Проаналізувавши нинішню економічну ситуацію в Україні, можна констатувати, що про розвинуту ринкову економіку суспільства в Україні наразі говорити передчасно, оскільки у державі спостерігається хоча і повільне, але невпинне падіння виробництва, і прямо пропорційне йому зростання безробіття. Отже, стосовно економічних гарантій прав і свобод людини можна стверджувати, що, оскільки у нашій країні відбулось помітне падіння її економічного потенціалу, у зв'язку із переходом України на ринкові рейки, ці гарантії прав людини не завжди можуть бути Україною у повній мірі надавані.

Значно кращою, на нашу думку, є в Україні ситуація з політичними та духовно-ідеологічними гарантіями прав людини. В Україні вже сформовані певні

⁴⁶⁾ [48] Див: Права личности в социалистическом обществе. - М. -1981; [49] Основы теории правового статуса личности в социалистическом обществе. - М. -1979; [50] Проблемы правовой защищенности личности. - Ярославль. - 1 991.

⁴⁷⁾ [51] Абдуллаев М.И. Права человека (Историко-сравнительный анализ). - СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, - 1998. - С. 171.

⁴⁸⁾ [41] Рабинович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень).- Харків.: Право. - 1997. - С. 23.

демократичні традиції, є наявною достатньо розгалужена мережа громадських об'єднань, особливо політичних партій. Зрештою, це дуже яскраво ілюструється минулорічною президентською передвиборною кампанією, коли з приводу президентських “перегонів” деякі великі партії перебувають сьогодні у стані розколу, інші ж, причому не обов'язково нечисельні, шукають шляхи до об'єднання у передвиборні блоки. Стосовно виборчої системи, то теж можна стверджувати, що вона уже пройшла в Україні “апробацію” на демократичність, яскравим прикладом чого є вибори Київського міського голови, на яких були присутніми багато незалежних спостерігачів, котрі не виявили якихось серйозних порушень у процесі проведення голосування. Стосовно ідеологічного плюралізму, то, на нашу думку, Україна може бути прикладом мирного співіснування ідеологічно відмінних одна від одної течій (поліконфесійність, багатопартійність).

Що стосується спеціальних гарантій прав людини та громадянина, слід відзначити, що багато з них закріплено у Конституції України (статті 5, 31, 32, 33, 34) та іншому чинному законодавстві (Закон України “Про власність”, Закон України “Про підприємства в Україні” і т.д.). До спеціальних гарантій прав людини належить також і діяльність судових, правоохоронних органів по застосуванню юридичних норм, які спеціально спрямовані на забезпечення прав і свобод людини. Крім цього, Україна, ставши членом Ради Європи, проводить серйозну законотворчу роботу по приведенню законодавства України у відповідність із міжнародно-правовими нормами. Зокрема це стосується права на життя. Статтею 27 Конституції України встановлено, що кожна людина має невід'ємне право на життя. Саме з метою гарантування дотримання цього права в Україні до повного скасування смертної кари було введено мораторій на виконання смертних вироків. Непорушність закріпленого у Конституції України права на життя підтвердило рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням п'ятдесяти одного народного депутата України щодо конституційності положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190¹ Кримінального кодексу України у частині, що передбачає смертну кару як вид покарання. Виходячи з того, що Україна є соціальною, демократичною і правовою державою (стаття 1 Конституції України), в якій життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини визнані найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Конституції України), Конституційний Суд України прийняв рішення, що смертна кара як вид покарання має розглядатись як така, що не узгоджується із зазначеними положеннями Конституції України. На підставі викладеного Конституційний Суд України, зокрема, вирішив:

1. Положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання, визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).
2. Положення Кримінального кодексу України, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення.

3. Верховній Раді України привести Кримінальний кодекс України у відповідність з цим Рішенням Конституційного Суду [52]⁴⁹⁾.

Наведене рішення Конституційного Суду України приймалось ним вельми непросто. Адже визнавши (за умови відсутності у нашому Кримінальному кодексі такої міри покарання, як пожиттєве ув'язнення) смертну кару неконституційною, суд поставив питання, які вимагають їх негайного розгляду законодавцем, серед яких найперше - прийняття нового Кримінального кодексу України. Але найголовнішим же позитивним моментом вказаного рішення є, на нашу думку, те, що тепер у можливих жертв судових помилок буде реальний шанс на їхнє виправлення.

Згідно із статтею 152 Конституції України, закони та інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Слід зазначити, що у даному випадку Верховна Рада України оперативно відреагувала на згадане рішення. Нею, після багаторічної дискусії з цього приводу в українському суспільстві, нарешті ратифіковано Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо скасування смертної кари. Крім цього законодавцем також внесено відповідні зміни до Кримінального кодексу України, котрими такий вид покарання, як смертна кара замінено довічним ув'язненням.

Таким чином, стосовно питання гарантій прав людини в Україні можна стверджувати, що, незважаючи на деякі негаразди перехідного періоду від тоталітаризму до демократії, Україна, загалом, може забезпечити належну реалізацію гарантій прав та свобод людини і громадянина.

1.2.6. Поняття скасування прав людини. У статті 22 Конституції України поряд із поняттям "гарантування прав і свобод" вживається також і поняття "скасування" конституційних прав і свобод. Згадане поняття, на нашу думку, має пряме відношення до обмеження прав людини, однак сьогодні у науковій літературі ми не знайшли дефініції цього поняття. Тому спробуємо сформулювати його самостійно. Отже, скасування прав людини - це, так би мовити, найгірший вид обмеження прав людини і громадянина, обмеження їх начеби до нуля, при якому відбувається повна ліквідація, знищення прав людини. Саме тому у згаданій статті 22 Конституції встановлено, що "конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані". Важливість цього принципу підтверджується також і тим, що Конституція України у статті 157 встановлює окрему заборону щодо скасування конституційних прав та свобод людини і громадянина: "Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина". З цього

⁴⁹⁾[52] Кара на все життя// "Урядовий кур'єр". 1999, 31 жовтня.

твердження, на нашу думку, впливає висновок про те, що ті обмеження прав і свобод людини (а точніше - підстави та передумови таких обмежень), які встановлені у Конституції України, є вичерпними й їхні види (кількість) не можуть бути збільшені, оскільки це суперечитиме Конституції України.

1.3. Межі правового регулювання та межі прав людини

Аналіз теоретичних проблем меж прав людини має виходити з більш загальних понять теорії держави і права, оскільки межі прав людини визначаються шляхом здійснюваного державою правового регулювання. Не спираючись на низку загально-теоретичних понять щодо правового регулювання, не можна розв'язувати проблеми обмежування прав людини.

1.3.1. Правове регулювання і правовий вплив. З'ясувавши низку загальних понять, які застосовуються у державному забезпеченні прав людини, проаналізуємо тепер такий важливий інститут теорії права, як правове регулювання, позаяк неможливо говорити про межі прав людини, не з'ясувавши питання щодо сфер та меж правового регулювання.

Правове регулювання - це інститут спеціально-юридичного впливу на людську особистість з метою викликати в неї відповідні суспільно-необхідні або бажані дії. Скористаємося означенням правового регулювання, даним С.С. Алексеевим, згідно якого правове регулювання - це "здійснюваний при допомозі системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів та ін.) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку у відповідності із суспільними потребами [53]⁵⁰).

Поряд із поняттям "правове регулювання" в юридичній науці застосовується також поняття "правовий вплив". Для того щоб надалі не було плутанини щодо їхнього вживання, розглянемо співвідношення між правовим регулюванням та правовим впливом.

Існує думка, що правовий вплив - це соціально-правовий агрегат, який приводить у рух механізм дії права. У вузькому розумінні правовий вплив є соціально-юридичним та загальноідеологічним впливом права на поведінку людей з метою встановлення правового режиму їх функціонування, забезпечення правомірного характеру здійснюваної ними діяльності, пов'язаної із задоволенням як приватних, так і суспільних інтересів. В ширшому значенні категорія "правовий вплив" охоплює своїм змістом як сукупність офіційно визнаних спеціально-юридичних засобів правової регуляції, так і ті соціальні (неюридичні) джерела, засоби, які породжують у соціальних суб'єктів потребу вступати в

⁵⁰ [53] Алексеев С.С. Теория права. - М. - 1995. - С.209.

соціально-правове спілкування, здійснювати так звані фактичні або об'єктивні (нерегламентовані правом, але такі, що відповідають його природі) дії, на основі яких виникають об'єктивні (фактичні) правові відносини [54]⁵¹⁾.

Доволі стисле означення правового впливу дає О.В. Малько, за яким правовий вплив - це взятий у єдності та багатогранності весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей [55]⁵²⁾. Це означення перегукується за змістом з вищеприведеним означенням В.І. Гоймана, проте воно є лаконічнішим. Право впливає на соціальні зв'язки у різних формах (виховній, інформаційно-психологічній, соціальній). Прикладом правового впливу є публікування законів у періодичних виданнях, тобто доведення правових норм до загального відома, ідеологічний вплив правової дійсності на внутрішній світ людини і т.д.

Таким чином, як бачимо, предмет правового регулювання є значно вужчим за предмет правового впливу, оскільки предметом правового впливу, крім врегульованих правом відносин, є і відносини, які безпосередньо правом не врегульовані, але на які воно так чи інакше впливає. Це коло економічних, політичних, соціальних та інших відносин. Правове регулювання та правовий вплив відрізняються за своїм механізмом. Якщо правове регулювання здійснюється за допомогою виключно юридичних засобів, то правовий вплив здійснюється за допомогою і неюридичних (соціальних, ідеологічних, психологічних і т.п.) механізмів [56]⁵³⁾. Якщо правове регулювання як спеціально-юридичний вплив у будь-якому випадку пов'язано з встановленням конкретних прав та обов'язків суб'єктів, з прямими приписами про належне і можливе, то правовий вплив - не завжди. Якщо правове регулювання означає здійснення правових норм через правовідношення, то правовий вплив - не обов'язково. Тому, на нашу думку, тут слід погодитися з висновком С.О. Комарова про те, що "під правовим регулюванням ми розуміємо лише одну з декількох форм правового впливу - вплив за допомогою специфічно-правових засобів: норм права, правовідносин, актів реалізації" [57]⁵⁴⁾.

Дуже часто у роботах, присвячених правовому регулюванню, робиться спроба надмірно розширити його обсяг. Наприклад, В.М. Кудрявцев стверджує, що поняття механізму правового регулювання "за обсягом (тобто за складовими його елементами) рівнозначне таким категоріям, як правова система і правова надбудова, що воно відображає всю системну сукупність явищ, розглянуту в її функціональному аспекті" [58]⁵⁵⁾. Тобто виходить, що робота механізму правового

⁵¹⁾ [54] Гойман В.И. Действие права. - М. - 1992. - С. 46.

⁵²⁾ [55] Теория государства и права// Курс лекций под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. - Саратов. - 1995. - С. 518.

⁵³⁾ [56] Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. та ін. Теорія держави і права. - К. - 1995. - С. 160.

⁵⁴⁾ [57] Комаров А.С. Общая теория государства и права. Курс лекций. - М. - 1996. - С. 286.

⁵⁵⁾ [58] Кудрявцев В.М. Право: развитие общего понятия//Сов. государство и право. - 1985. - № 7. - С. 12-13.

регулювання спрямована на реалізацію юридичних настанов незалежно від фактичного результату та соціального ефекту права. У даному випадку маємо ситуацію, коли відрив юридичного від соціального має вкрай негативні наслідки. Скажімо, у тоталітарній державі може відмінно працювати механізм правового регулювання, але його соціальна спрямованість не відповідає інтересам суспільства загалом і конкретної людини зокрема. Яскравим прикладом цього був Радянський Союз, де відмінно працював механізм правового регулювання. При цьому державою ущемлювалися права і свободи людини і громадянина.

Достатньо стисле поняття змісту правового регулювання дав В.І. Гойман, за яким “змістом правового регулювання є багатогранна державна діяльність, пов’язана з вибором типу, методів, способів регламентації, визначення співвідношення нормативних та індивідуальних регуляторів, тобто формування того юридичного інструментарію (правового режиму), котрий є об’єктивно необхідним в даних соціально-економічних та політичних умовах для забезпечення нормального функціонування суспільства, його інститутів, організації життєдіяльності людей на цивілізованих засадах” [54]⁵⁶⁾.

Проблема правового регулювання є частиною більш загальної проблеми дії права, оскільки “крім регулятивного впливу право вчиняє також духовно-ідеологічний вплив на індивідуальну і суспільну свідомість (як у процесі правового регулювання, так і поза ним). Обидва ці різновиди впливу права на особу і на суспільство відображаються поняттям дії права” [35]⁵⁷⁾.

Оскільки у вищезгаданих теоретичних викладках присутнє поняття державної діяльності, то хотілося б також розглянути й його. Відомо, що життя суспільства складне і багатогранне. Для здійснення різноманітних завдань, що в ньому виникають, необхідні певна впорядкованість, узгодженість в діях людей та їх організація. Державна діяльність - це управління справами всього суспільства, економічним та соціальним розвитком країни, господарською, соціально-культурною та адміністративно-політичною діяльністю [59]⁵⁸⁾. Державна діяльність проявляється в тому, що в ній реалізуються завдання, функції та інтереси держави. Функції управління здійснюються спеціальними суб’єктами, що формуються державою. Вони діють за дорученням держави, наділяються необхідними повноваженнями державно-владного характеру та діють у встановлених для них державою рамках у відповідних нормах права.

1.3.2. Встановлення та умови зміни меж державної праворегулятивної діяльності. Оскільки значна частина можливих прав людини встановлюється чи

⁵⁶⁾ [54] Гойман В.И. Действие права. - М. - 1992. - С. 55.

⁵⁷⁾ [35] Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави. - К. - 1995. - С. 144.

⁵⁸⁾ [59] Государственное управление и административное право. Под. ред. Ю.М. Козлова. - М. - 1978. - С.19.

визначається юридичними актами держави, повне дослідження проблематики правообмежень, які визначаються такими актами, вимагає розгляду питання щодо державної праворегулятивної діяльності. У свій час в юридичній літературі побутувала думка, що держава незалежна в своїй діяльності [60]⁵⁹⁾, а як специфічний суб'єкт права має необмежену правоздатність [61]⁶⁰⁾. На нашу думку, це хибне твердження. Під впливом держави перебуває багато сфер суспільного життя, але це не означає, що держава не має меж у своїй діяльності. Навпаки, є ряд природних і соціальних факторів, які держава не в силі побороти. Наприклад, природні фактори перебувають за межами досяжності державної влади і регулюються іншими (неправовими) нормами. Вони регулюються законами природи, залежать від географічних, екологічних та інших умов. Так само за межами державного впливу перебувають і деякі закономірності суспільного розвитку, конкретні соціально-демографічні та інші умови. Зокрема, в Китаї законодавчо закріплені соціальні пільги для сімей з однією дитиною, але це не сповільнило ріст народжуваності. У той же час Україна, надаючи пільги багатодітним сім'ям, не може збільшити народжуваності.

Основою наукового вивчення меж державної діяльності повинні служити такі фактори, як економічний устрій, суспільні закони, моральний та культурний рівень суспільства, соціально-психологічний фактор і т.д. Специфіка їх впливу на державну діяльність різна за характером. Одні впливають безпосередньо, інші - опосередковано. Проблему меж діяльності державної влади піднімає М.І. Козюбра, який зазначає, що правовий аспект соціальної держави полягає в чіткому визначенні правових процедур, форм і меж, у яких має існувати і діяти соціальна правова держава. Правовими межами діяльності соціальної держави є насамперед права людини"² [22]⁶¹⁾. Автор наголошує, що конкретніше правове обмеження державної влади має проявлятися у фіксації в Конституції та законах і в реальному здійсненні таких принципових положень, як недопущення: використання соціально-економічних прав на шкоду економічній, політичній та духовній свободі будь-яких позитивних прав на шкоду негативним; встановлення дискримінаційних обмежень, які гальмують розвиток приватного сектора економіки, змін умов підприємництва для окремих осіб та регіонів.

Досить прискіпливо розглядає проблему обмеження державної влади А.П. Засць, який вважає, що чинниками обмеження виконавчої влади є права, свободи людини і громадянина та закон. Оскільки переважно через канали виконавчої влади відбувається реалізація прав і свобод людини і громадянина, на

⁵⁹⁾ [60] Копейчиков В.В. Механизм Советского государства. - М. - 1968. - С. 79.

⁶⁰⁾ [61] Мажитова Р.Ф. Правовые отношения в советском социалистическом обществе. - М. - 1967. - С. 18.

⁶¹⁾ [22] Козюбра М.І. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правні аспекти)//Українське право. - 1995. - №1(2). - С. 8.

цю сферу припадає найбільша кількість їх фактичних порушень. Іншим фактором обмеження, на думку А.П.Зайця, має бути закон. Виконавча влада в силу дії принципу правової держави, який вимагає поділу влади і визнає право на прийняття законів виключно законодавчою владою, зобов'язана дотримуватися закону і є, таким чином, обмежена законом [62]⁶²⁾. З цього приводу видається також правильною думка С.В.Шевчука про те, що в країнах розвинутої демократії немає чіткого стандарту поділу влади, а роль виконавчої влади не зводиться до простого виконання законів, що виконавча і президентська влада має власну волю [63]⁶³⁾. Це наводить на думку, що діяльність виконавчого органу влади має та повинна бути обмежена законодавчо. Таке обмеження дозволяє забезпечити певний паритет між гілками державної влади в Україні. Торкаючись питання закону як чинника обмеження державної влади, слід також погодитись з міркуванням Г.Г. Шмельової, яка, розглядаючи загальнотеоретичні аспекти концепції закону, зауважує, що особлива увага при законотворенні має приділятися визначенню юридичних засобів захисту прав суб'єктів і забезпеченню виконання обов'язків [64]⁶⁴⁾.

При вивченні факторів, які впливають на межі державної діяльності, слід уникати двох крайнощів. По-перше, аналіз діяльності лише у взаємозв'язку з об'єктивною закономірністю, без врахування суб'єктивного моменту, може призвести до хибного уявлення про те, що держава не є вільна, оскільки причини, які лежать в основі її діяльності, не залежать від владного розсуду. В цьому випадку, не маючи свободи вибору, держава позбавлена можливості свідомо і цілеспрямовано керувати суспільством. В дійсності держава немеханічно реєструє детермінуючі фактори в їх межах, вона вільна і відповідальна перед суспільством і громадянином за свою діяльність. По-друге, вивчення діяльності тільки з суб'єктивної сторони, у відриві від об'єктивних умов, породжує ілюзію, ніби держава при здійсненні своїх функцій нічим не зв'язана, вільна і незалежна, що веде до волюнтаризму та сваволі [65]⁶⁵⁾.

Стосовно вищевказаної проблеми меж державної діяльності влади спробуємо вяснити, чи співпадають поняття "межі правового регулювання" та "межі державного впливу". Ці два поняття є тісно взаємопов'язаними між собою. Правове обмеження державної влади може бути зафіксоване в Конституції та інших законах. Але правовий характер законів сам по собі ще не є достатнім свідченням того, що держава правова. Потрібен чіткий механізм дотримання

⁶²⁾[62] Заєць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. - К. - 1999. - С. 361.

⁶³⁾[63] Шевчук С.В. Делегування державних повноважень // Автореф. дис. канд. юрид. наук. - Харків. - 1997. - С. 14.

⁶⁴⁾[64] Шмельова Г.Г. Концепція закону: загальнотеоретичні аспекти//Право України. - 1992. - № 1. - С. 38-39.

⁶⁵⁾[65] Витченко А.М. Понятіє границ деятельности социалистического государства//Вопросы теории государства и права. - Саратов. - 1988. - С.5.

законів. Держава ж, крім правових форм впливу на суспільні відносини (правотворчості, правового виховання), може здійснювати вплив і неправовими формами (діяльність державних підприємств та організацій). Зрештою, держава може застосувати і антиправову форму впливу. Наприклад, використати Збройні Сили у непередбачених законодавством випадках.

Отже, межі державного впливу є дещо ширшими, ніж межі правового регулювання.

До проблеми співвідношення меж державної діяльності та меж правового регулювання тісно примикає проблема меж дії права. Визначення меж дії права необхідне для того, щоб виключити використання правових інструментів в сферах взаємодії людей, що вимагають інших засобів регуляції. Дана проблема більш ніж актуальна в даний час. Адже для проведення радикальних перетворень в суспільстві необхідно підвести для цього певне юридичне підґрунтя. Це дозволить суттєво розширити використання можливостей права у стимулюванні соціальної активності і точніше розпізнавати за допомогою правового інструментарію ту поведінку і діяльність окремих осіб, організацій, які лише назовні мають юридичну форму, а в дійсності є антиправовими. Дії, передбачені нормативно-правовими установами, фактично входять в поняття правового регулювання. Звідси випливає висновок, що межі дії права є ширшими, ніж межі правового регулювання, а отже, поняття "діяти по праву" є більш об'ємним, ніж близьке йому поняття "діяти згідно з правовими приписами".

Щодо умов зміни меж правового регулювання, то, на нашу думку, головною умовою зміни меж правового регулювання виступає наявність об'єктивної потреби держави і суспільства в їх зміні. Потреба виступає конкретним рушієм лише у випадку її усвідомлення законодавцем. Для зміни меж законодавчого регулювання необхідною є наявність реальних можливостей регламентування правом тих чи інших суспільних відносин. Всі умови повинні бути в наявності одночасно, інакше зміна меж правового регулювання не відбудеться. Зацікавленість в розширенні чи звуженні меж правового регулювання залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних факторів. Так, серйозний вплив на межі правового регулювання може вчиняти існуючий в країні політичний режим. Якщо він тоталітарний, то діє принцип "що прямо не передбачено як дозвіл, те заборонено".

Коли ж режим демократичний, то діє принцип "що прямо не заборонено, те дозволено".

В цілому можна сформулювати загальне правило: законодавче обмеження прав людини не повинно мати місце, коли воно уцімлює законні інтереси громадян та інших суб'єктів права, погіршує їх правове становище або іншим чином суперечить законним інтересам і потребам учасників суспільних відносин.

З приводу аналізованої нами проблеми меж державної праворегулятивної діяльності слід відзначити, що державна діяльність не може бути безмежною і саме права людини є одним із визначальних факторів (чинників), якими ця діяльність обмежується. Тобто це фактор, який визначає, так би мовити, межі державного правообмежування. Багато аспектів цієї проблеми відображено в чинній Конституції України. Так, стаття 3 Конституції встановлює, що “права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави”. Стаття 19 передбачає, що “правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством”. Основним законом України передбачено випадки, коли можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод громадян. Зокрема, стаття 64 Конституції проголошує, що “в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень”.

Загалом слід зауважити, що розглядувані нами поняття не впливають один із одного. Вони взаємопов’язані, і кожне окреме поняття прямо чи опосередковано впливає на інше.

Розгляд вищевикладеного питання, яке стосується правового регулювання та суміжних з ним понять, не є самоціллю. Воно потрібне для того, щоб спробувати з’ясувати межі цього явища з тим, щоб потім співставити ці межі з межами прав людини.

1.3.3. Сфери та межі правового регулювання. Для того щоб отримати уявлення про межі правового регулювання, щонайперше потрібно розглянути питання про ту сферу (ділянку, частину, фрагмент) соціальної дійсності, насамперед суспільних відносин, яка окреслюється (обрамлюється) цими межами. Сфери правового регулювання - це той соціальний простір, на який розповсюджується чи розповсюджено правове регулювання. Межі правового регулювання - це межі (границі) даного простору [19]⁶⁰. Стосовно сфер правового регулювання у науковій літературі є різні підходи до їх диференціації та встановлення основних різновидів. Так, пропонується розрізняти наступні сфери правового регулювання:

1. сфера можливого (потенційного) правового регулювання;
2. сфера необхідного правового регулювання;
3. сфера законодавчого (легального) регулювання;
4. сфера правореалізуючого (в тому числі правозастосовчого) регулювання.

Межі сфери можливого правового регулювання обумовлюються

⁶⁰[19] Рабинович П.М. Сферы и пределы правового регулирования: понятие, виды, факторы развития//XXVII съезд КПСС и развитие теории государства и права. - Свердловск. - 1987. - С.55-57.

об'єктивними властивостями конкретних видів суспільних відносин, суб'єктів, чия поведінка піддається регулюванню, засобів регулювання - юридичних норм. Межами сфери необхідного регулювання виступає та ділянка соціального життя, де діють потреби різних суб'єктів в праві. Межами сфери законодавчого регулювання є основні принципи права (правового регулювання). Межі сфери правореалізуючого (в тому числі правозастосовчого) регулювання задаються чинним законодавством [19]⁶⁷⁾.

Існує погляд, що в сфері правового регулювання доцільно включити суспільні відносини, які не можуть бути врегульовані законом, але тим не менше врегульовані ним. М.В.Сильченко, не погоджуючись, стверджує, що "відправним обмежувачем діяльності законодавця служить сфера дії права", і вважає, що "неможливим є включення у сферу правового регулювання суспільних відносин, які не можуть бути врегульовані законом, але тим не менше врегульовані ним" [20]⁶⁸⁾. Гадаємо, що тут має місце певним чином штучне витіснення із сфери правового регулювання суспільних відносин, які фактично врегульовані законом.

Сфера законодавчого регулювання (за М.В. Сильченком) - це правові за своєю природою суспільні відносини, які підлягали або можуть підлягати впливу зі сторони законодавця [20]⁶⁹⁾. Згідно іншого визначення, "сфера законодавчого регулювання - це та ділянка соціального простору, яка фактично регламентована юридичними нормами, що є в законах, підзаконних нормативних актах і інших джерелах права" [19]⁷⁰⁾. На нашу думку, в другому випадку точніше та вичерпніше окреслені межі сфери законодавчого регулювання. Тут доцільно згадати висновок, зроблений В.П.Грибановим: "законодавчі межі дій по створенню і здійсненню цивільних прав - це не засіб обмеження правових можливостей, а спосіб, який забезпечує їх реалізацію в повній відповідності з їх змістом і соціально-економічним призначенням в суспільстві" [16]⁷¹⁾. Гарантована законом в цілях реального здійснення права особою свобода не може бути безмежною. Будь-яке суб'єктивне право має певні межі як за змістом, так і за характером свого здійснення. Межі можуть бути більшими чи меншими, але вони є завжди. При відсутності меж право перетворюється в свою протилежність - сваволлю - і тим самим взагалі перестає бути правом, адже порушення особою законодавчо встановлених меж здійснення права є зловживанням правом, яке неприпустиме в суспільстві. Однак на сучасному етапі суспільного розвитку ми маємо достатньо прикладів

⁶⁷⁾ [19] Рабинович П.М. Сферы и пределы правового регулирования: понятие, виды, факторы развития // XXVII съезд КПСС и развитие теории государства и права. - Свердловск. - 1987. - С.55-57.

⁶⁸⁾ [20] Сильченко Н.В. Границы деятельности законодателя // Сов. государство и право. - 1991. - № 8. - С.15.

⁶⁹⁾ [20] Там само. - С.16.

⁷⁰⁾ [19] Рабинович П.М. Сферы и пределы правового регулирования: понятие, виды, факторы развития // XXVII съезд КПСС и развитие теории государства и права. - Свердловск. - 1987. - С.55-57.

⁷¹⁾ [16] Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. - М. - 1992. - С.11.

зловживання правом: укладення фіктивного шлюбу для незаконного отримання житла, укладення договору дарування автомобіля з метою його продажу в обхід існуючих правил і т.д.

Цікаву точку зору на сферу і межі правового регулювання має В.В. Лазарєв, який пропонує розрізняти суспільні відносини, що:

- не можуть бути врегульовані законодавством;
- не можуть бути врегульовані, але тим не менше врегульовані;
- можуть бути врегульовані, але не повинні і не врегульовані;
- можуть бути врегульовані, хоч і не повинні бути врегульовані;
- можуть, повинні і врегульовані законодавством;
- можуть, повинні, але не врегульовані [18]⁷²⁾.

Погоджуючись із В.В.Лазарєвим, такий же поділ пропонує В.Д.Горобець [17]⁷³⁾. Тобто, до сфери правового регулювання вищевказані автори відносять лише суспільні відносини, які можуть, повинні бути і врегульовані законодавством і які можуть, повинні, але не врегульовані законодавством.

Таким чином, на нашу думку, сфера правового регулювання, згідно з наведеним поділом суспільних відносин, є значно зменшеною в об'ємі. Адже згадані автори (В.В.Лазарєв) не включили до неї такі суспільні відносини, які не можуть бути врегульовані, але тим не менше врегульовані і можуть бути врегульовані, хоч і не повинні бути врегульовані.

1.3.4. Сфери та межі здійснення прав людини. Поняття здійснення прав людини. Спираючись на поняття та класифікацію сфер і меж правового регулювання, маємо змогу розглянути питання про сфери здійснення прав людини. Але що слід вважати здійсненням прав людини?

Позаяк на сьогодні в юридичній літературі відсутня дефініція поняття здійснення прав людини, спробуємо заповнити цю теоретичну прогалину, запропонувавши наступне: здійснення (реалізація) прав людини – це практичне використання нею тих можливостей, які відображені її відповідними правами. Якщо права людини закріплено у міжнародних чи національних юридичних актах, то здійснення прав людини може бути ототожене з однією із відомих форм правореалізаційної діяльності – використанням юридичних норм. Якщо ж права людини не закріплено у таких актах, тоді здійснення прав людини має розглядатися як виключно загальносоціальний (неюридичний) феномен.

⁷²⁾ [18] Лазарєв В.В. Сфери и пределы правового регулирования//Сов. государство и право. - 1970. - № 11. - С. 44.

⁷³⁾ [17] Общая теория права и государства. Под. ред. В.В. Лазарева. М. 1994. С. 320.

Сфери здійснення прав людини. Спираючись на запропоноване у літературі означення сфери прав людини, за яким вона становить окреслену природними та соціальними факторами сферу суспільних відносин, де існують і використовуються права людини [*]⁷⁴⁾, видається підставним включити до поняттєвого апарату, що торкається розглядуваної тут проблематики, також і *поняття сфери здійснення прав людини*. Беручи до уваги розглянуті вище види сфер правового регулювання, можна виділити наступні сфери здійснення прав людини:

1. сфера можливого здійснення прав людини – це та ділянка суспільних відносин, де в принципі могли б існувати та здійснюватися права людини. Наприклад, сьогодні непоодинокими є випадки, коли громадянки України, уклавши відповідний договір із сім'єю, яка проживає у США, завагітнівши та винісивши дитину в Україні, пізніше легально виїжджають до США, де, народивши дитину, передають її назавжди до американської сім'ї, отримавши за це відповідну винагороду. Американське законодавство передбачає певний правовий механізм регулювання вказаної ситуації. Законодавством же України дана сфера правовідносин поки що не врегульована, хоча могла би бути врегульованою. Отже, вона становить сферу можливого здійснення прав людини;

2. сфера необхідного здійснення прав людини торкається тієї групи прав людини, без здійснення яких людина, за даних конкретно-історичних умов, не може нормально існувати та розвиватись. Наприклад, такою є соціально-економічна сфера суспільного життя, у якій повинно реалізовуватися право людини на достатній життєвий рівень (стаття 48 Конституції України);

3. сфера легального здійснення прав людини – це та ділянка суспільного життя, де законом не забороняється (при загальнодозволенному типі правового регулювання) чи прямо дозволяється (при спеціальнодозволенному типі правового регулювання) здійснення прав людини. До сфери легального здійснення прав людини належить, скажімо, сфера здійснення не забороненого законом права на свободу слова. Адже і Конституція України (стаття 35), й інше чинне законодавство передбачає таку можливість, встановлюючи певні, необхідні, на думку законодавця, обмеження щодо здійснення цього права за наявності певних підстав;

4. реалізаційна сфера здійснення прав людини – це та ділянка соціального простору, в межах якої відбувається реальне здійснення людиною належних їй природних прав. Наприклад, шляхом подання письмового звернення до міського голови людина, яка у цьому місті проживає, здійснює гарантоване їй статтею 40

⁷⁴⁾ [*] Наведена дефініція викладається студентам юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка одним із співавторів у лекціях з курсу "Теорія права та держави" з 1996 року.

Конституції України право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути таке звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Межі здійснення прав людини. Спираючись на викладені вище поняття здійснення прав людини та на загальнотеоретичне поняття меж правового регулювання, можливо розглянути *поняття меж здійснення прав людини*. Цілком реальним є той факт, що сьогодні, коли країни світового співтовариства ратифікували досить значну кількість міжнародних нормативно-правових актів у галузі прав людини, не потребує доведення теорема про “невід’ємність”, “природність” прав людини. Це - аксіома, яка приймається без доведення. Натомість акценти змістились на інше, не менш важливе питання – на питання меж здійснення прав людини, яке сьогодні є особливо гострим по відношенню до права у сучасній державі та сучасному суспільстві [66]⁷⁵⁾. Про значимість цієї проблеми переконливо свідчить увага до неї важливих міжнародних органів, зокрема Європейського суду з прав людини. Адже значна кількість справ, які перебували і перебувають у його провадженні, стосується саме проблеми правообмежування.

Для України питання обмежування здійснення прав людини має специфічний, особливий характер. Перш за все, у період суверенізації нашої держави відбувся різкий відхід української правової науки від соціалістичної доктрини прав людини та, відповідно, вплив на неї природної концепції прав людини. По-друге, членство України у Раді Європи зумовило те, що шляхом ратифікації Конвенції та інших “праволюдних” документів Україна взяла на себе цілий ряд зобов'язань. По-третє, сьогодні йде переосмислення юридичної природи ряду прав і, як наслідок, переміщення меж цих прав. Як приклад може слугувати право людини на самозахист від злочинних посягань і новий підхід законодавця до питання про легалізацію короткоствольної вогнепальної зброї. Хоча з цього приводу у наукових колах має місце деяка полеміка, однак ніхто у принципі не заперечує, що людина має право на самозахист, у тому числі і з використанням зброї. По-четверте, в юридичній літературі останнім часом розглядається питання про те, що, за певних (насамперед економічних) умов, спеціальні гарантії, передбачені для певних категорій громадян (наприклад, для жінок), можуть перетворитися на обмеження їхніх прав, зокрема передбачена трудовим законодавством заборона залучення жінок до надурочних робіт, до роботи у нічний час та у вихідні дні навіть всупереч їх бажанню.

⁷⁵⁾ [66] Borucka-Arctowa M. Problemy granic prawa//Problemy teorii i filozofii prawa. – Lublin. – 1985. S. 45.

Наукове осмислення проблеми обмежування здійснення прав людини має значення, яке важко переоцінити. Перш за все, це дає можливість провести інтелектуальний наступ на проблему, яка у значній мірі носить “негативний характер”. Адже після довгих років життя у тоталітарній державі громадяни цієї держави досить упереджено та болісно сприймають будь-яке законодавче обмеження їхніх прав. Причому слід констатувати, що нерозуміння проблеми обмежування прав людини є не тільки, так би мовити, внутрішньо українською проблемою. Так, скажімо, Б.К. Джагдіш Чандра Хассіджа - радник Всесвітнього Духовного Університету, який заснований у 1937 році в Індії і, маючи більше 4000 центрів у 72 країнах, визнаний ООН організацією - Вісником Миру, -помилково, на нашу думку, вважає, що для того, щоб досягнути істинної мудрості та бездоганного стилю життя, “усі люди повинні природним чином користуватися своїми правами без яких-небудь обмежень суспільних інтересів, без протистояння опозиції чи спроб поділу суспільства; ніхто не повинен бути позбавлений своїх прав, законності і здоров’я” [67]⁷⁶. Виходячи із цього твердження, можна зробити висновок, що держави взагалі не повинні обмежувати прав та свобод людини. Однак така “безмежність” прав у кінцевому результаті призводить до вакханалії всездозволеності та беззаконня. У зв’язку з цим, на противагу вищеприведеній думці Джагдіша Чандри, доцільно та цікаво навести вислів Гегеля, який писав, що “найбільш звичайним уявленням про свободу є уявлення про сваволю. Коли говорять, що свобода полягає взагалі у тому, щоб робити усе, що завгодно, то подібне уявлення свідчить про повну відсутність культури думки, у якій нема й натяку на розуміння того, що є самі у собі і для себе воля, право, мораль і т.д.” [68]⁷⁷. Ми поділяємо позицію тих науковців, які вважають, що права та свободи взагалі не можна розглядати як абсолютні, бо людина живе у суспільстві та діє в системі суспільних взаємозв’язків. Така позиція підтверджується і думкою австрійського юриста Бернда Візера, який констатував, що в австрійському праві нема абсолютних основних прав. Навіть ті основні права, котрі формулюються таким чином, що, здавалося би, неможливі ніякі обмеження, в дійсності від них не застраховані [69]⁷⁸. Зрештою, не випадково у загальній теорії права суб’єктивне юридичне право особи визначається як закріплена в юридичних нормах можливість певної її поведінки, спрямованої на здійснення відповідних прав людини.

Проблеми обмежування прав людини особливо загострюються у час суспільних катаклізмів, коли попередній суспільний устрій себе вже пережив, а нові суспільні відносини не встигли належно сформуватись. Власне у такій

⁷⁶[67] Кумарис Брахмас. Всемирный Духовный университет. Новое знание и новая модель для нового общества// Культура. – 1998. – 26 февраля. - С. 23.

⁷⁷[68] Гегель Г.В.Ф. Философия права: - М. - 1990. - С.79-80.

⁷⁸[69] Визер Б. Защита прав человека в Австрии//Защита прав человека в современном мире. - М. - 1993. - С.40.

“прикордонній” ситуації знаходиться сучасна Україна. Адже сьогодні потрібно визначитись щодо ряду дуже важливих питань. Шляхом осмислення вказаної проблеми у суспільну свідомість можна ввести нові ідеї про доцільність, необхідність багатьох обмежень прав та свобод людини, а також запропонувати застосовувати у правотворчій та правозастосовчій практиці загальні та часткові заходи по розширенню демократичного поля шляхом коректування існуючих обмежень прав людини.

Важливим аспектом проблематики прав людини сьогодні є боротьба за межі прав, а саме за юридичне закріплення та інтерпретацію цих меж. Адже наслідком тенденції універсалізації стало те, що акцент перемістився з питання існування прав людини на межі їх здійснення. Сьогодні питання щодо визначення та встановлення меж прав людини у значній мірі має політичний підтекст, оскільки ступінь визнання та дотримання прав людини визначає міжнародний імідж держави. Наприклад, раніше згадувана ситуація з мораторієм на виконання смертних вироків в Україні, який було встановлено Верховною Радою України, прямим чином впливала на міжнародний імідж України, оскільки свого часу вона взяла на себе зобов'язання скасувати смертну кару як вид покарання. З об'єктивних та суб'єктивних причин цього до останнього часу не було зроблено, з приводу чого Рада Європи, членом якої є Україна, погрожувала застосувати до нас санкції за невиконання Україною взятих на себе зобов'язань. Таким чином недавня ратифікація Україною Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо скасування смертної карі є актом великої політичної ваги. Адже нею ще раз підкреслено, що Україна є європейською державою, яка прагне інтегруватися у Європу, підкріплюючи прагнення реальними діями, якими, зокрема, є уніфікація законодавства і європейських стандартів.

Обмеженість (небезмежність, конечність) будь-якого права – це його органічна, іманентна, тобто внутрішньо-притаманна йому властивість: адже абсолютно безмежних прав у суспільстві в принципі існувати не може. Права конкретної людини завжди виходять на права інших людей. Та й взагалі сьогодні вони перестали бути лише внутрішньою справою держав. У сучасному світі виникла та дедалі глибше усвідомлюється необхідність утворення нового міжнародно-правового порядку, серед найважливіших характеристик якого слід відзначити такі:

- універсалізація концепції прав людини, поширення її на все більшу кількість держав;
- поширення примату, “верховенства” норм міжнародного права щодо норм міжнародного законодавства з питань прав людини;
- об'єктивна поінформованість світової громадськості про стан дотримання прав людини у різних країнах;
- утворення і розгортання діяльності неурядових (громадських та інших) організацій захисту прав людини. державна підтримка таких правозахисних

організації;

- підвищення ефективності міжнародних контрольних механізмів щодо захисту прав людини.

Перш ніж аналізувати поняття меж здійснення прав людини в їхньому юридичному аспекті, для з'ясування змісту терміну “межа” звернемося до тлумачного словника. “Новий тлумачний словник української мови” визначає межу як:

1) лінію поділу якої-небудь території, границю поділу яких небудь явищ, предметів тощо; 2) обсяг, ступінь чого-небудь; допустиму норму чого небудь дозволеного, край, кінець, ліміт, рамки, поріг [70]⁷⁹⁾.

Крім цього, даний словник розкриває зміст терміну “грань”, визначаючи її як лінію поділу, межу, те, що відділяє одне від другого [70]⁸⁰⁾. Цей же словник вміщує і тлумачення поняття обмежування. Згідно із ним обмежувати (рідко – обмежовувати) означає:

- 1) установлювати певні межі чого небудь, зв'язувати щось обмежувальними умовами, лімітувати;
- 2) не допускати поширення чого небудь, локалізувати;
- 3) бути межею чого небудь, відділяти, відгороджувати щось від чогось небудь [70]⁸¹⁾.

Як бачимо, тлумачний словник “розводить” поняття межі та обмежування, визначає, що останнє є дією, яка власне й встановлює межі як такі. Крім терміну “межа”, словник також подає його синоніми: ліміт, грань, границя. Вважаємо за можливе, даючи означення та тлумачення використовуваних у роботі понять, поряд із терміном “межі” вживати й інші – синонімічні – терміни, що дасть змогу ширше розкрити тему дослідження.

Стосовно юридичної природи меж та обмежень здійснення прав людини у літературі висловлюються різні думки. Причому, як і у згаданому тлумачному словнику української мови, диференціюється вживання термінів “межі прав людини” та “обмеження прав людини”. Вираз “межі прав” можна розуміти у вузькому та у широкому значеннях. У широкому значенні під межами розуміються усі фактори - як правового, так і неправового – характеру, які впливають на, реалізацію права, у вузькому ж - це власне правові межі. Наведемо найпоширеніші позиції стосовно понять “меж” та “обмежень” прав людини у юридичній літературі.

О.В.Сауніна визначає правові обмеження як правові стримування протизаконного діяння, що створюють умови для задоволення суспільних інтересів

⁷⁹⁾ [70] Новий тлумачний словник української мови. Укладачі проф. В.В.Яременко, к.ф.н. О.В.Сліпушенко. Т. 2. - К. - 1999. - С. 601.

⁸⁰⁾ [70]] Новий тлумачний словник української мови. Укладачі проф. В.В.Яременко, к.ф.н. О.В.Сліпушенко. Т. 2. - К. - 1999. - С. 660.

⁸¹⁾ [70] Там само. - Т.3. - С. 209.

та для їхнього захисту від протиправних посягань [21]⁸²⁾. Інші автори пропонують визначати межі прав людини як ті природні та соціальні явища (фактори), які визначають зміст та обсяг їх використання [*]⁸³⁾. В.І.Крусс вважає, що категорію “обмеження” можна трактувати у двох розуміннях: широкому (як родове поняття), та у вузькому – як специфічну форму визначення основних прав і свобод людини та громадянина. Саме з обмеженнями у вузькому розумінні, на думку В.І.Крусса, пов’язують, як правило, зміну змісту прав людини, яка не повинна торкатися їхньої сутності. Первинним, однак, є, на його думку, момент статування (конституювання) змістовного поля кожного конституційного повноваження: не виявлене внутрішньо обмежене бути не може, але те, що виявлено (предметно конкретизовано), - вже обмежено. Тому, вирішуючи питання щодо змісту та сутності того чи іншого конституційного права, юридична наука завжди виходить на проблему припустимості його обмеження [2]⁸⁴⁾.

Т.В.Худойкіна дотримується думки про те, що якщо право є масштабом, мірою свободи поведінки індивіда, то саме із цієї властивості права якраз і випливає необхідність правообмеження. Таким чином, правообмеження притаманні праву в силу його призначення - служити мірою свободи, яка не існує без меж, бо свободою чи правом володіє кожний індивід, щоб кожен міг здійснити свою свободу [2]⁸⁵⁾. Можна зробити висновок, що Т.В.Худойкіна вживає терміни “межі” прав людини та “обмеження” як синоніми, визначаючи обмеження права як обмеження можливості (свободи) суб’єкта обирати вид та міру своєї поведінки [21]⁸⁶⁾.

В.І.Гойман, виходячи із розуміння права у спеціально-юридичному значенні, стверджує, що право (свобода) в законі - це завжди певне обмеження природного права з точки зору уточнення меж його поширення, визначення дозволених форм, способів реалізації права, позначення механізмів захисту від порушення чи відновлення порушеного права. Проте він відрізняє вживання термінів “межі” та “обмеження”. За В.Гойманом, обмеження права - це

⁸²⁾[21]Саунина Е.В. Сфера действия правовых ограничений при ведении боевых действий немеждународного характера//Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву.Часть II. Том 2. Под ред. В.М.Баранова. - Н.Новгород. - 1998. - С. 122.

⁸³⁾[*] Наведена дефініція викладається студентам юридичного факультету Львівського національного університету одним із співавторів у лекціях з курсу “Теорія права та держави” з 1996 року.

⁸⁴⁾[2] Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву. “Круглый стол” журнала “Государство и право”/Государство и право. - 1998. - № 8. - С. 62.

⁸⁵⁾[2] Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву. “Круглый стол” журнала “Государство и право”/Государство и право. - 1998. - № 8. - С. 42.

⁸⁶⁾[21] Худойкина Т.В. Ограничения прав человека как необходимый элемент правового регулирования// Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву.Часть 1. Под ред. В.М.Баранова. - Н.Новгород. - 1998. - С. 204.

здійснюване у відповідності з передбаченими законом підставами та у встановленому порядку звуження його обсягу. У той же час від звуження обсягу права, чи від його обмеження, слід відрізнити використовувані у законотворчій практиці юридичні способи, прийоми фіксації меж дозволеної свободи. Наприклад, Конституція Російської Федерації гарантує громадянам право збиратися мирно, без зброї. У даному випадку не відбувається звуження обсягу права на вільні збори, а має місце уточнення меж з якими пов'язана дія цього права [2]⁸⁷⁾. Коротко ж позицію В.Гоймана можна викласти так:

1) якщо право є інструментом захисту особи від сваволі державної влади, то обмеження прав людини призначене для захисту суспільства, прав інших осіб. Тобто обмеження в усіх випадках повинні переслідувати мету - знайти розумний компроміс між суспільною необхідністю та інтересами носія права;

2) обмеження права можливе до тих меж, при яких воно не вступає у суперечність із справжнім, дійсним призначенням самого права;

3) якщо не зводити поняття права до формально-юридичної інтерпретації (як міри дозволеної або можливої поведінки), розуміючи його як охоронюване законом благо, яке належить особі (чи як допустиму, дозволена, охоронювану законом можливість отримання такого блага), то зрозуміло, чому обмеження користування цим правом є можливим тільки за допомогою закону. У зв'язку з цим важливо, аби цілі, мотиви, фактичні і правові основи, принципи обмеження були значною мірою формалізовані [2]⁸⁸⁾.

Схожої думки дотримується і Б.С.Ебзеев, який вважає, що іманентні межі основних прав, зафіксованих у Конституції Росії, і за своєю соціальною, і за юридичною природою відрізняються від обмежень основних прав. Мова йде про межі свободи індивідів та їхніх асоціацій, яка визнається та захищається Конституцією Російської Федерації. Під обмеженнями ж Б.С.Ебзеев розуміє ті вилучення із конституційного статусу людини та громадянина, які допускаються Конституцією та встановлені федеральним законом. Крім того, як обмеження основних прав можуть також розглядатися вилучення певних повноважень, які складають нормативний зміст основних прав та свобод. Таким чином, у цьому випадку обмеження основних прав начеби "зливається", з'єднується із їхнім зменшенням, яке полягає у зменшенні матеріального змісту основних прав, обсягу соціальних, політичних та інших благ, що належать їхньому власнику [21]⁸⁹⁾.

⁸⁷⁾[2] Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву. "Круглый стол" журнала "Государство и право" / Государство и право. - 1998. - № 7. - С.26.

⁸⁸⁾[2] Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву "Круглый стол" журнала "Государство и право" // Государство и право. - 1998. - № 7. - С.26.

⁸⁹⁾[21] Эбзеев Б.С. Ограничения конституционных прав: понятие и пределы // Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву: Сборник научных трудов. Часть 1/ Под ред. В.М.Баранова. - Н.Новгород: Нижегородский юридический институт МВД РФ. - 1998. - С. 7.

Ми в цілому погоджуємося із наведеною В.І.Гойманом та Б.С.Ебзєєвим аргументацією на підтвердження їхніх викладок з приводу меж та обмеження прав людини, проте, проаналізувавши усі вищеприведені думки з приводу цього питання, спробуємо запропонувати також і свої дефініції розглядуваних понять.

Перш ніж викласти нашу точку зору з приводу досліджуваної проблеми, ми хотіли б одразу зазначити, що здійснення будь якого права залежить від багатьох чинників, які у своїй сукупності впливають на встановлення меж його здійснення:

- 1) межі права, з точки зору носія права, - це можливий обсяг реалізації цього права;
- 2) чинники, які визначають межі здійснення прав, - це сукупність усіх факторів як правового так і неправового характеру, сукупна дія яких визначає обсяг реалізації права. Причому значний вплив на визначення правових меж мають фактори неправового характеру, зокрема такі, як економічні, соціальні, екологічні, політичні. Наприклад, інтереси охорони навколишнього природного середовища виступають підставою обмежування здійснення права власності, інтереси моралі є обмежувачем права на свободу слова і т.д. Таким чином, розуміння правових (юридичних) меж прав людини не можна виводити з самого лише поняття права у спеціально-юридичному розумінні без врахування інших чинників (факторів), які взаємодіють з правовими.

Дати дефініцію меж прав людини неможливо, не проаналізувавши поняття меж правового регулювання. Вище вже було з'ясовано, що межі правового регулювання – це межі (границі) того соціального простору, на який розповсюджується чи може бути розповсюджено правове регулювання. Відштовхуючись від цього означення, спробуємо запропонувати дефініцію поняття меж прав людини. На нашу думку, межі (обмеження) прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, й юридичні норми, встановлені міжнародним чи національним правом. У цьому випадку певні обмеження (межі) прав людини є продуктом, відповідно, нормотворчої діяльності міжнародних чи державних органів.

Окремо слід розглянути *поняття обмежування прав людини*. Визначаючи останнє поняття, можна сформулювати положення про те, що *обмежування здійснення прав людини – це діяльність компетентних державних органів по встановленню меж (обмежень) щодо здійснення прав людини*.

Отже, *межі (обмеження) прав людини та обмежування здійснення прав людини – це явища (і, відповідно, поняття) нетотожні*.

Проаналізуємо тепер, як розглядають загальнотеоретичну проблематику меж прав людини у деяких англійських наукових міжнародно-правових джерелах. Перш за все, слід відзначити, що зарубіжні науковці диференціюють вживання термінів “межі” та “обмеження”. Поняття “межі” прав (limits) широко використовуються Судом, однак він використовує ці поняття у розумінні

внутрішньої характеристики права поза обставинами які можуть впливати на його здійснення. У той же час поняття “обмеження прав” (restrictions) вживаються ним при обґрунтуванні застосування суспільних інтересів як чинника, фактора правообмежень [71]⁹⁰.

Щодо характеристики понять і термінів, які вживаються у Конвенції та, відповідно, впливають на визначення та встановлення меж прав людини, зарубіжними науковцями розроблено спеціальний категоріальний апарат. Зокрема ними вживаються такі терміни, як винятки (exceptions), обмеження (restrictions) та “відхилення” чи “ухили” (derogations). Поняття “винятки” стосується способу встановлення меж прав людини шляхом вказівки на обставини, які не вважаються порушенням права. Це, наприклад, стаття 5 Конвенції, яка стосується не лише сфери кримінальної політики, але і заходів безпеки, котрі дозволяють затримання осіб, які не вчинили жодних злочинів (психічно хворих, осіб з інфекційними захворюваннями) [71]⁹¹.

Поняття “відхилення” (мається на увазі від своїх міжнародних зобов’язань) вживається у контексті статті 15 Конвенції, яка надає державам “відходити” від своїх зобов’язань за міжнародним договором “у час війни або інших надзвичайних ситуацій, які становлять загрозу життю нації” [72]⁹². Зазначені у статті 15 Конвенції умови зумовлюють деякі парадокси. Так, наприклад, в умовах надзвичайного стану зростає необхідність контролю за державною владою з боку європейських структур, оскільки зростає можливість зловживання державою своєю владою; з іншого ж боку, з огляду на те, що стаття 15 надає державам право відходити від своїх зобов’язань за міжнародним договором у таких обставинах, здійснення цього контролю є достатньо важким завданням. Як ілюстрацію можемо використати рішення Суду у справі *Lawless (1961)*. Перше питання, яке вирішив Суд, - з’ясування значення фрази “публічна небезпека, яка загрожує життю нації”, що означає кризу або ситуацію виняткової або негайної небезпеки, яка торкається усього населення і становить загрозу для організованого життя спільноти, яка становить державу. Отже, загроза стосується організованого життя спільноти, тобто політичного суспільства. Вказане поняття повинно тлумачитися із врахуванням положень преамбули Конвенції, в якій стверджується: “беручи до уваги відданість Європейських Держав основним правам та свободам, вважається, що вони найкраще підтримуються ефективною політичною демократією”. Проаналізувавши усі аспекти справи, Суд дійшов висновку, що держава як суб’єкт зобов’язань за міжнародним договором може вживати заходів, які відходять від її зобов’язань за міжнародним договором тільки для збереження демократичного

⁹⁰) [71] Delmas-Marty M., The European Convention for the Protection of Human Rights. International Protection versus National Restriction. - New York. - 1995. - P. 7.

⁹¹) [71] Delmas-Marty M. Там само. - P. 7.

⁹²) [72] Конвенція про захист прав людини та основних свобод (офіційний переклад)//Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. Вип.2. - К.- 1999. - С. 18.

суспільства, а не самої себе [73]⁹³⁾. Дана справа є показовою з огляду на те, що держави не користуються широкими межами угляду навіть у такій вельми складній, з політичними відтінками проблемі, як “надзвичайний стан”.

Загалом же термін “обмеження прав людини” застосовується у практиці Суду тоді, коли йдеться про випадки законодавчого обмеження основних прав людини з приводу державних чи громадських інтересів, оскільки у цьому випадку необхідним є знаходження розумного компромісу між інтересами носіїв права та суспільною необхідністю. До інших же випадків вживання терміну “обмеження права” можна віднести обмеження права в результаті видання акта застосування права, акта тлумачення права або акта реалізації права. Отже, в кінцевому рахунку “обмеження права” знову ж таки спрямоване на визначення меж його реалізації.

Значення теоретичного розуміння меж прав людини є важливим й у розумінні відрізнення обмежування прав від їх порушення, оскільки правові наслідки в обох випадках є різними і обґрунтоване обмеження прав людини не повинно безпідставно піддаватися критиці, позаяк воно значною мірою якраз і спрямоване на належне визнання й утвердження інших прав людини.

1.3.5. Класифікація меж прав людини. У науковій літературі питання класифікації меж прав людини на сьогодні висвітлено неповністю. Однак деякі науковці у своїх роботах торкаються вказаної проблематики. Так, зокрема, В.С.Устинов пропонує класифікувати межі прав людини наступним чином:

- 1) розрізнити конституційні та засновані на інших законах обмеження;
- 2) одні обмеження можуть стосуватися кожної людини, інші – тільки окремих груп населення (іноземців, державних службовців, депутатів, засуджених до позбавлення волі, підозрюваних, обвинувачених і т.д.);
- 3) можна виділяти обмеження, які застосовуються у будь-який час, та обмеження, котрі встановлюються у періоди воєнного чи надзвичайного стану [21]⁹⁴⁾.

У свою чергу, Б.С.Ебзєєв як представник галузевої науки конституційного права пропонує поділяти конституційно-правові обмеження на:

- 1) обмеження загального характеру, які стосуються загального конституційно-правового статусу та визначають допустимі межі винятків з основних прав і свобод та цілі, яким такі винятки повинні бути співмірні;
- 2) обмеження основних прав в умовах надзвичайного стану;
- 3) обмеження основних прав і свобод, зумовлені особливостями правового статусу окремих категорій громадян (посадові особи, військовослужбовці, особи,

⁹³⁾[73] International protection versus national restriction. – Dordrecht. – 1994. – P. 132.

⁹⁴⁾[21] Устинов В.С. Основания и критерии ограничения прав и свобод личности в законодательстве и теории //Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву: Часть 1/Под ред. В.М.Баранова.- Нижний Новгород: Нижегородский юридический институт МВД РФ. – 1998. – С. 105.

що відбувають покарання у місцях позбавлення волі) та їх стосунками з державою [21]⁹⁵.

Не заперечуючи в цілому запропонованих вище класифікацій, мусимо однак зауважити, що вони є надмірно "мінімізованими", оскільки не враховують усіх аспектів обмежування.

Звернімося до іншої, повнішої, на нашу думку, класифікації меж прав людини, проілюструвавши її найголовніші, з нашої точки зору, критерії застосування прикладами правообмежень, встановлених у міжнародно-правових актах та у Конституції України. Використовуючи різноманітні критерії, один із співавторів даної монографії пропонує виділити такі різновиди меж прав людини: 1) залежно від онтологічної суті явища, яке обмежує права людини: природні (біологічні, фізіологічні, екологічні) та соціальні (економічні, політичні, духовно-ідеологічні). До перших слід віднести, скажімо, такий фактор, як здоров'я населення. Так, стаття 35 Конституції України передбачає, що право на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом в інтересах здоров'я населення. Цей же обмежувачий фактор передбачено й у статтях 36, 37, 44 Конституції України. Тут слід відзначити, що такий "обмежувач", як здоров'я населення, стосується як особистісних прав людини і громадянина (стаття 35), так і її політичних (статті 36, 37) та економічних прав (статті 36, 44). Межами використання одного з економічних прав - права власності - можуть виступати, згідно зі статтею 41 Конституції України, екологічна ситуація і природні якості землі. Соціальні межі можуть інтерпретуватись у вузькому розумінні (власне соціальні межі) та у широкому (економічні, політичні, духовно-ідеологічні). До власне соціальних меж належить, зокрема, громадський порядок. Так, у статті 34 Конституції встановлено, що здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене законом "в інтересах громадського порядку". Обмеження прав людини і громадянина в інтересах громадського порядку передбачено й у статтях 35, 36, 39 Конституції. Однак у статтях 34, 35 громадський порядок виступає обмежувачем особистісних прав людини і громадянина, а в статтях 36, 39 - політичних. Економічний добробут суспільства як соціальне обмеження в контексті статті 32 Основного Закону застосовується до особистісних прав людини і громадянина. До соціальних меж у широкому розумінні належить і таке політичне явище, як національна безпека. Як межа здійснення права національна безпека є найбільш широко застосовуваним конституційним обмеженням прав і свобод людини і громадянина. Причому застосовується цей обмежувач до різних видів прав людини. Наприклад, у статтях 32, 34 Конституції України "національна безпека" є обмежувачем особистісних, у статтях 36, 39 - політичних, а у статті 44 - економічних прав людини і громадянина. Інше політичне явище - територіальна цілісність - виступає обмеженням

⁹⁵[21] Эбзев. Б.С. Ограничения конституционных прав: понятие и пределы. Там само. - С. 9.

особистісних (стаття 34) та політичних (стаття 37) прав людини і громадянина. Обмеженням політичних прав людини є і суверенітет (стаття 37 Конституції). У цьому випадку наявною є ситуація, коли політичний фактор обмежує політичні права і свободи. До духовно-ідеологічних факторів обмеження прав людини і громадянина належить "моральність населення": згідно статті 35 Конституції України цей фактор обмежує особистісні права;

2) за характером зв'язку з волею суб'єкта: абсолютно об'єктивні (явища природи), відносно об'єктивні (законодавчі обмеження) суб'єктивно об'єктивні (фізичні потреби людини), суб'єктивні. До абсолютно об'єктивних слід віднести ті явища (феномени), які є незалежними від волі як усього суспільства, так і кожного члена суспільства. Прикладом такого явища може бути, скажімо, повінь: її виникнення не залежить від волі суспільства. Внаслідок цього явища людина може втратити можливість реалізувати право на те житло, яке було зруйноване внаслідок цього стихійного лиха. Відносно об'єктивні межі - це межі, які не залежать від волі якогось окремого, індивідуалізованого носія права, хоча вони є результатом суспільного волевиявлення. До цього виду меж слід зарахувати обмеження щодо реалізації прав, встановлювані "відповідно до закону", "Конституцією і законами України" (статті 36, 39, 41), тобто законодавчі обмеження. До суб'єктивно-об'єктивних меж належать невід'ємні від людини фактори, тобто фактори, що їй органічно притаманні, але у своєму виникненні й існуванні (функціонуванні) не залежать від її свідомості та волі. Йдеться про такі явища, як, наприклад, підсвідомість людини, її інстинкти. Межі такого виду в Конституції України не передбачені. Проте, очевидно, що дане питання є достатньо актуальним і вимагає законодавчого врегулювання. Зокрема сьогодні широкою популярністю користуються аудіоуроки іноземних мов, які нібито гарантують стовідсотковий успіх у вивченні іноземної мови, оскільки паралельно з текстом на людську підсвідомість впливають певні інфразвукові імпульси, що стимулюють процес засвоєння матеріалу. Видається, що використання згаданої методики вивчення іноземних мов може мати і негативний вплив на психіку людини. Згідно з сучасними дослідженнями, людину можна без її згоди і відома "закодувати" на виконання певних (у тому числі й протиправних) дій, а це - явне порушення прав людини. Суб'єктивні межі прав людини - це явища, які виникають лише внаслідок свідомого волевиявлення носія права (тобто, мова йде про самообмеження). Наприклад, стаття 53 Конституції України проголошує, що "громадяни мають право здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі". Однак не всі громадяни використовують це право: вони або не здобувають вищої освіти, або здобувають її на платній основі;

3) за обсягом прав людини, стосовно яких встановлено обмеження: загальні (які стосуються усіх прав), спеціальні (поширюються на певну групу прав), виключні (поширюються тільки на одне право). Загальні обмеження торкаються всіх прав людини. При спеціальному способі правообмеження межі стосуються декількох видів прав, а при одиничному способі - тільки одного права. У Декларації

”обмежувальною” є лише стаття 29.2, в якій проголошується, що “при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві”. Усі інші статті Декларації, проголошуючи певні права людини, не вміщують якихось обмежувальних приписів щодо них. З-поміж міжнародно-правових актів, які регулюють відносини у галузі прав і свобод людини, загальний спосіб обмежування є притаманним саме Декларації. Конвенція та Міжнародні пакти про економічні, соціальні і культурні права та про громадянські і політичні права застосовують не тільки загальний спосіб правообмежування. Наприклад, Конвенція застосовує як загальний (стаття 15), так і спеціальний (стаття 8) та одиничний (частина 1 статті 5) способи правообмежування;

4) залежно від ступеня соціальної обґрунтованості: цілком підставні, в основному підставні, недостатньо підставні, безпідставні. Наприклад, примусове відчуження об’єктів права приватної власності з мотивів суспільної необхідності (стаття 41 Конституції України) в умовах воєнного чи надзвичайного стану є підставним правообмеженням. У той же час таке відчуження в мирний час є безпідставним. Крім того, вказане правообмеження може бути недостатньо підставним і в умовах воєнного чи надзвичайного стану, якщо вилучення власності відбулося, хоча суспільної необхідності для нього не було;

5) залежно від політико-юридичного статусу правообмежувачого суб’єкта: державні, міжнародні, - всесвітні, регіональні, міждержавні; внутрішньо-державні і недержавні (тобто громадські). Тобто обмеження прав людини, встановлені у Конституції та іншому чинному законодавстві України, належать до державних меж прав людини. Межі ж, які встановлені, скажімо, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, належать до міжнародних, а встановлені у Конвенції про захист прав людини та основних свобод, будучи міжнародними (у дещо вузкому розумінні), одночасно належать і до регіональних. Прикладом міждержавної межі може бути, скажімо, положення Угоди між урядами України та Російської Федерації від 14 січня 1993 року “Про трудову діяльність і соціальний захист громадян України і Росії, які працюють за межами кордонів своїх країн”, де вік особи, який дозволяє приймати на роботу громадян, визначається законодавством сторони працевлаштування;

б) залежно від юридичної значущості, закріпленості у законодавстві або інших юридичних джерелах: легальні (законні), позалегалі (юридично нейтральні), антилегальні (протизаконні). Така межа, як “інтереси навколишнього природного середовища”, будучи закріпленою у законодавстві, належить до легальних меж. Якщо ж встановлення меж юридично не регламентовано, як це, наприклад, дуже часто буває із моральними “обмежувачами”, то такі межі є юридично нейтральними. Так, усі знають, що під час перегляду вистави у театрі ознакою безтактності, поганого виховання є голосне перемовляння між глядачами. Таке

обмеження не встановлюється законодавством, однак громадяни у своїй більшості його дотримуються. Якщо ж, для прикладу, при вході до театру глядачів будуть обшукувати на предмет наявності у них вогнепальної зброї, то таке обмеження, позаяк воно не регламентоване у законодавстві, буде антилегальним;

7) за видовою належністю державного органу, яким здійснено правообмеження: законодавчі, президентські, управлінські (адміністративні), судові. Усі правообмеження, встановлені у законах, є законодавчими. Наприклад, обмеження здійснення прав людини в інтересах охорони навколишнього природного середовища, які встановлені у Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища", є законодавчими. У той же час обмеження, які встановлюються в указах Президента України, належать до президентських меж. До управлінських (адміністративних) меж належать ті межі, які, наприклад, встановлюються адміністрацією підприємства, установи чи організації. Скажімо, це можуть бути обмеження щодо пропуску працівників на територію підприємства, передбачені правилами внутрішнього трудового розпорядку. Яскравою ілюстрацією такого виду меж прав людини, як судові правообмеження, є справа, за якою вирок Мелітопольського міського суду від 12 березня 1997 року громадянина Баранова було засуджено за статтею 94 та частиною 2 статті 140 КК України [74]⁹⁶. За поданням заступника прокурора Запорізької області судовою колегією в кримінальних справах обласного суду вирок скасовано у зв'язку з істотним порушенням вимог кримінально-процесуального законодавства. Під час розгляду кримінальної справи в судовому засіданні підсудний, визнаючи себе частково винним, відмовився давати пояснення по суті пред'явленого йому обвинувачення і бути присутнім в залі засідання. У зв'язку з цим суд видалив його із залу судового засідання, не вказавши в ухвалі - тимчасово чи на весь час судового розгляду. Проте дача підсудним пояснень по суті справи у процесі судового слідства є, відповідно до статті 263 КПК України, його правом, а не обов'язком. Як зазначено у статті 272 КПК України, підсудний може бути видалений із залу судового засідання лише при повторному порушенні порядку або в разі негідкорення розпорядженню головуючого і після відповідного попередження суду. У протоколі судового засідання даних про те, що він вчинив такі дії, немає. Тому прокурор вбачає, що на підставі цього ухвала суду про видалення підсудного із залу судового засідання не ґрунтується на законі. Відповідно до статті 269 КПК України, підсудний, поряд з іншими зазначеними в ній правами, має право ставити запитання свідкам, потерпілим. Із протоколу судового засідання видно, що у відсутності незаконно видаленого із залу судового засідання Баранова були допитані свідки, потерпілий, з показаннями яких його не ознайомили.

Таким чином, право засудженого на захист у судовому засіданні, передбачене статті 370 КПК України, було істотно обмежене судом. Тому судова

⁹⁶ [74] Право України. - 1998. - № 4. - С. 109.

колегія у кримінальних справах обласного суду подання прокурора задовольнига, скасувавши вирок, а справу направила на новий судовий розгляд;

8) залежно від регулятивної природи юридичного акта, яким встановлено розглядвані межі: загальні (нормативні), індивідуальні (казуальні). Скажімо, межі, які встановлюються у законодавстві України, є загальними, оскільки стосуються усіх суб'єктів правовідносин, що знаходяться на території нашої держави. Якщо ж керівник підприємства своїм наказом встановить якісь обмеження щодо конкретного працівника підприємства, то ці межі належатимуть до індивідуальних меж;

9) залежно від юридичної природи нормативного акту, в якому встановлено межі прав: законні (зокрема конституційні) і підзаконні (з їх наступними відповідними діленнями). Тобто межі прав, які встановлені у Конституції України та іншому чинному законодавстві, є законними (конституційними). Якщо ж вони встановлені Указом Президента України, наказом керівника підприємства, суддею, то встановлення таких меж не повинно суперечити законодавству України, а отже, ці межі є межами підзаконними;

10) за характером тривалості (чинності у часі): постійні, тимчасові (зокрема надзвичайні). Наприклад, сьогодні, у зв'язку із кризовою ситуацією в економіці України, уряд схиляється до думки про необхідність запровадження надзвичайного стану у енергетиці держави, що спричинить масові відключення електроенергії, обмежуючи таким чином права людини. Одна ці межі є тимчасовими і будуть зняті після подолання тих кризових явищ, які зараз спостерігаються. У той же час встановлювані законодавством обмеження прав людини в інтересах національної безпеки є постійними;

11) за колом людей, чий права обмежено: загальногромадянські, групові, індивідуальні. Згаданий щойно такий "обмежувач" прав людини, як інтереси національної безпеки, належить до загальногромадянських меж прав людини. У той же час, скажімо, законодавче обмеження прав сексуальних меншин на укладення ними одностатевих шлюбів належить до групових меж;

12) залежно від стадії правого регулювання, на якій відбулося правообмеження: правотворчі, правоінтерпретаційні, правозастосувальні, правореалізаційні;

13) за ступенем змістовної визначеності: повністю визначені (формальні), відносно визначені (зокрема одіночні). Прикладом першого різновиду може слугувати чотирнадцятирічний вік, досягнувши якого молода людина втрачає право не бути притягнутою до кримінальної відповідальності за вчинення тяжких злочинів. Наведені ж вище такі "обмежувачі" прав людини, як інтереси національної безпеки, інтереси охорони навколишнього природного середовища, належать до меж другого виду;

14) залежно від характеру логіко-гносеологічної операції, що нею опосередковувалось визначення меж: тлумачні, конкретизаційні,

деталізаційні [1]⁹⁷). Вказані межі можна зустріти як у правотворчій, так і у правозастосувальній практиці. Так, Конституційний Суд України, постановляючи рішення по справі за певним конституційним поданням, вміщує спеціальні вказівки щодо відповідних Законів України, які покликані попередити надмірне (більше, ніж у Конституції) обмежування прав людини. Характерним прикладом є вже згадуване вище рішення Конституційного Суду України з приводу скасування смертної кари в Україні.

Загалом же слід відзначити, що проаналізовані нами класифікації меж прав людини взаємодоповнюють одна одну, а тому, на нашу думку, доцільно було б їх інтегрувати (об'єднати) в єдине ціле, що дало б змогу повніше проаналізувати межі прав людини. Адже класифікація меж прав людини має дуже велике значення для повного та всестороннього аналізу проблеми обмежування здійснення прав людини, оскільки вона дозволяє повно та ґрунтовно проаналізувати весь спектр явищ, що характеризують права людини.

1.3.6. Загальні принципи правообмежування. Навівши дефініцію поняття меж прав людини та проаналізувавши наведену в юридичній літературі їхню класифікацію, спробуємо запропонувати наступні загальні принципи обмежування здійснення прав людини:

- 1) **обумовленість меж прав людини конкретно-історичними обставинами.** Це означає, що межі прав людини не можуть бути абсолютними, нерухомими, "жорсткими". Вони встановлюються з огляду на конкретно-історичні обставини, що існують у кожній країні. Тому, в залежності від країни, різними будуть і встановлені у законодавстві цієї країни межі здійснення прав людини. Підтвердженням правильності цього принципу слугує така підстава обмежування здійснення прав людини, як інтереси моралі. Адже у кожній країні є різні погляди на мораль, які склалися історично. Наприклад, у деяких мусульманських країнах вважається аморальним вчинком, коли жінка виходить на вулицю без параджі. В той же час в Україні жінка у параджі сприймалася би щонайменше з гумором;
- 2) **збалансованість інтересів конкретної людини з інтересами соціальних груп.** Він полягає у тому, що іноді можливо обмежити право якоїсь конкретної людини, якщо завдяки цьому буде унеможливлено порушення чи зменшення прав більшої кількості людей чи ущемлення якогось значного суспільного інтересу. Наприклад, у випадку оголошення надзвичайного стану в державі відповідні державні органи мають право вилучати у громадян засоби пересування, з наступним відшкодуванням за вказане вилучення. Себто, якщо, скажімо, вилучивши автомобіль у однієї людини, можна його використати для евакуації значної кількості людей, то такі дії відповідатимуть принципу збалансованості;
- 3) **забезпечення справедливого балансу приватних та публічних інтересів.** Він

⁹⁷[1] Рабінович П.М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект)//Вісник Академії правових наук України. - 1996. - № 6. -Харків. - С. 11.

полягає у тому, що при здійсненні правообмеження слід враховувати той факт, що держава завше має відображати публічні інтереси, найважливішими серед яких є захист основ конституційного ладу та забезпечення національної безпеки суспільства і держави. У той же час в основу обмежування прав людини можуть бути покладені і приватні інтереси, якщо такі обмеження здійснюються з метою захисту здоров'я, захисту прав та законних інтересів інших осіб. Наприклад, держава може обмежити право громадянина на свободу слова, якщо це спричинить розголошення державної таємниці, що, у свою чергу, зашкодить інтересам національної безпеки цієї країни. В той же час не слід також плутати публічні інтереси з інтересами групи людей, оскільки це різні речі. Іноді інтереси групи людей можуть йти врозріз з інтересами суспільства і держави. Скажімо, держава вживає заходів щодо припинення діяльності груп людей, які сповідують культ сатани, оскільки ця діяльність суперечить її публічним інтересам, важливою складовою котрих є громадський порядок. Вона також суперечить і приватним інтересам інших людей, позаяк є глумом над моральними засадами суспільства;

4) **співмірність заходів, вжитих щодо обмежування здійснення прав людини, меті права, яке обмежується**, полягає у тому, що при обмежуванні прав людини необхідно вяснити, чи дійсно небезпека для конституційного ладу та правопорядку була настільки великою та реальною, що законодавець був змушений вжити заходів щодо обмеження прав і свобод людини, які адекватно відповідали б виниклій загрозі. Вказаний принцип правообмеження достатньо широко використовується Європейським судом з прав людини, тому він знайшов деяке відображення у науковій літературі [75]⁹⁸;

5) **пріоритет меж прав людини, встановлених міжнародними актами, щодо меж, встановлених національним законодавством** (йдеться про колізії між нормами, які встановлюють ці межі). Вказаний принцип означає, що межі прав людини, встановлені національним законодавством, не можуть бути вужчими, аніж межі цих прав, встановлені у міжнародних актах у галузі прав людини, обов'язковість яких визнано даною державою. Щоправда згаданий принцип не поширюється на ті випадки, коли у національному законодавстві країни встановлені межі, які є ширшими від меж, встановлених у міжнародних актах. Наприклад, стаття 8 Конвенції про захист прав людини та основних свобод закріплює право на повагу до сімейного життя. Європейський суд з прав людини тлумачить цю статтю у такий спосіб, що вказане право мають члени не тільки "законної", але й фактичної сім'ї, тобто сім'ї, де її члени ведуть спільне господарство, однак не уклали між собою шлюб у встановленому законодавством порядку. Позаяк законодавство України визнає спадкоємцями за законом лише членів подружжя, шлюб якого офіційно зареєстровано у встановленому порядку, то за відсутності такої реєстрації вони не входять до кола осіб, які є спадкоємцями за законом. Отже, у даному випадку межі права на спадщину подружжя, передбачені Конвенцією,

⁹⁸[75] Толочко А.Н. Международно-правовые акты по правам человека и конституционное судопроизводство//Проблеми законності. Вип.38. Респ.міжвідом.наук.зб.- Харків.-1999. С.39.

є ширшими, аніж його межі, встановлені у законодавстві України. Тому, виходячи з наведеного принципу, в даному випадку слід керуватися нормами Конвенції, яку ратифікувала Україна [76]⁹⁹⁾;

б) неприпустимість встановлення у поточному законодавстві меж прав людини вужчих, ніж ті межі, які передбачені у Конституції України. Тобто це означає, що межі прав людини, встановлені законами України, не можуть бути вужчими, ніж межі, передбачені Конституцією України. Вказаний принцип підтверджується статтею 22 Конституції України, згідно із якою при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Таким чином, згаданою статтею Конституція фактично дає санкцію на прийняття законів, які не відповідають їй саме тому, що вони розширюють межі прав людини;

в) недискримінація (формальна рівність) однойменних суб'єктів. Цей принцип полягає у тому, що обмеження прав повинні однаково застосовуватись до всіх людей, незалежно від того, чи є вони громадянами тієї чи іншої держави або особами без громадянства, а також від того, який шабель вони посідають на соціально-ієрархічній драбині суспільства. Яскравим підтвердженням застосування цього принципу є сьогодні розслідування судовими органами ФРН справи за обвинуваченням колишнього канцлера Німеччини Гельмута Коля у використанні для фінансової підтримки очолюваної ним Християнсько-демократичної партії "брудних" грошей. Після звернення пана Коля до Бундестагу ФРН з приводу надання депутатської недоторканності останній йому відмовив, незважаючи на великі заслуги Гельмута Коля перед німецькою державою, зокрема на його роль в процесі об'єднання Німеччини [77]¹⁰⁰⁾.

г) законність та обґрунтованість обмежень прав людини. Вказаний принцип, на нашу думку, слід розглядати у двох аспектах. По-перше, встановлення законодавчих (нормотворчих) меж повинно бути обґрунтованим та правомірним. Усі ми пам'ятаємо кількарічної давності приклад, коли, зважаючи на складну криміногенну ситуацію в Україні, законодавець встановив, що попереднє затримання осіб, підозрюваних у скоєнні злочину, можливе без пред'явлення обвинувачення на строк до тридцяти діб. Однак, незважаючи на наявні тоді об'єктивні причини такого непопулярного кроку, встановлення цього правообмеження було необґрунтованим, а тому незабаром вказаний законодавчий припис було відмінено. По-друге, законним та обґрунтованим повинно бути й застосування законодавчих меж. Воно полягає у тому, що при застосуванні правообмежень відповідні державні органи повинні точно та неухильно дотримуватися усіх встановлених законодавством процесуальних норм та приписів. При цьому доцільність застосування цих правообмежень повинна

⁹⁹⁾ [76] Див., наприклад, Гомьєн Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М. – 1998.

¹⁰⁰⁾ [77] ХДС заплатит штраф – 41 мільйон марок // "Високий Замок". 2000, №№ 38-39.

бути чітко обґрунтованою. Наприклад, Закон України "Про міліцію" чітко встановлює обставини, за яких працівник цього правоохоронного органу має право здійснювати обшук громадян. Якщо ж міліціонер робить обшук без належних на те підстав, які встановлені законодавством, то його дії є самоуправними, а отже, такими, за які він повинен нести встановлену законом відповідальність [78]¹⁰¹⁾;

Встановлення загальних принципів правообмежування має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Воно полягає у тому, що ці принципи можуть слугувати критерієм правомірності обмежування прав людини у законодавстві та правозастосуванні. Порушення (недотримання) вказаних принципів призводить і до порушення встановлених законодавством меж здійснення прав людини.

Крім загальних принципів, можуть бути виділені й *спеціальні принципи правообмежування*. Змістова специфіка останніх зумовлюється особливостями носіїв (суб'єктів) цих прав, об'єктів таких прав та іншими обставинами. Наприклад, до спеціального принципу правообмежування слід віднести принцип посиленого обмежування прав власників землі, як наслідок універсальності її соціального призначення. (Підставність встановлення вказаного принципу переконливо обґрунтовано у працях Г.С.Бістрова, Ф.Коблера, Н.І.Титової та інших вчених-аграрників [79, 80, 81]¹⁰²⁾).

1.3.7. Поняття та класифікація підстав обмежування прав людини.

Перш ніж перейти до аналізу встановлюваних у відповідних нормативно-правових актах підстав правообмежень, спробуємо сформулювати *дефініцію поняття підстав правообмежування*, а також запропонувати їх класифікацію за певними критеріями.

Одразу слід зауважити, що сьогодні в юридичній науці вказана проблематика опрацьована доволі поверхнево. Зокрема науковцями достатньо повно аналізуються деякі підстави обмежування прав людини, встановлені національним законодавством та міжнародно-правовими документами у галузі прав людини. Однак відсутня дефініція самого поняття підстав обмежування прав людини та класифікація таких підстав. Тому, оскільки має місце певна прогалина у теоретичних розробках щодо підстав правообмежень, спробуємо висловити деякі міркування з цього приводу.

Спираючись на опрацьовані нами наукові праці та емпіричний матеріал, пропонуємо визначити **поняття підстав обмежування прав людини. Такими**

¹⁰¹⁾ [78] Закон України "Про міліцію"//Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 4. – Ст. 20.

¹⁰²⁾[79] Див.: Быстров Г.Е. Земельная и аграрная реформа в зарубежных странах: правовая теория и практика. – Мн.: БГЭУ. – 1999; [80] Kobler F. Die Regelung der Land und forstwirtschaftlichen Bodennutzung//. Atti del pr. Conv.Int. Di dir agr. Voll 11. Milano. P. 340; [81] Титова Н.І. Землі сільськогосподарського призначення – особливий об'єкт правової регламентації//Вісник Львівського університету. Серія юрид. – Випуск 34. – 1999. – С.139.

підставами є певні особисті (індивідуальні) та соціальні (колективні) інтереси, задля забезпечення яких нормовстановлюючий орган вважає за необхідне обмежувати певні права людини. Скажімо, стаття 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права обмежує здійснення права людини на свободу асоціацій з іншими людьми *в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших*. Стаття 8 Конвенції встановлює, що органи державної влади можуть втручатися у здійснення права на повагу до приватного та сімейного життя *в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни*. Стаття 35 Конституції України передбачає, що здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене *в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей*. Ці інтереси (інтереси людини, суспільства) здатні задовольнятися як соціальними факторами (економічними, політичними, духовними), так і несоціальними (біологічними, природними). Тому, з деякою мірою умовності, підстави правообмежувань можна розподілити на дві групи: соціальні та несоціальні (природні). Але як перша, так і друга виступають, функціонують в ролі підстави правообмежування лише тоді й остільки, коли й оскільки вони зачіпають особисті чи індивідуальні інтереси.

Таким чином, з огляду на викладене, підстави обмежування прав людини можна, на нашу думку, класифікувати на:

1) соціальні та несоціальні. До соціальних слід віднести такі правообмежувальні підстави, як, наприклад, інтереси добробуту суспільства, інтереси моралі, інтереси національної безпеки. До несоціальних підстав правообмежування належать, зокрема, інтереси охорони навколишнього природного середовища. Несоціальною (біологічною) підставою обмежування здійснення такого права, як, наприклад, можливість працювати на державній службі є, скажімо, вік людини. Адже, наприклад, Закон України "Про статус суддів" передбачає, що суддя, який досягнув віку шістьдесяти п'яти років, повинен іти у відставку;

2) ті, які закріплені у міжнародних актах чи в актах національного законодавства (легалізовані підстави), та ті, що не закріплені у них (нелегалізовані підстави). До нелегалізованих підстав правообмежування належать, наприклад, позаюрідичні фактори, тобто, скажімо, незаконні, свавільні дії тоталітарної держави. Наприклад, свого часу у Радянському Союзі громадянину фактично не дозволялося виїхати за межі СРСР, хоча відповідна юридична заборона була відсутня. Щодо легалізованих підстав, то до них належить, скажімо, така підстава обмежування здійснення прав людини, як інтереси національної безпеки, котра закріплена у законодавстві України, зокрема в Законі України "Про службу безпеки України";

3) постійні та тимчасові. До постійних підстав обмежування прав людини належать підстави, чинність яких наперед необмежена в часі. Прикладом таких підстав можуть слугувати інтереси економічного добробуту, інтереси моралі.

Тимчасовими є підстави обмеження, встановлені у зв'язку із якимось надзвичайними обставинами, що склалися у державі чи на певній її території. Наприклад, у Законі України "Про надзвичайний стан" встановлюються підстави, які є "обмежувачами" певних прав людини в умовах оголошення надзвичайного стану;

4) **внутрішньо-державні та міжнародно-правові.** Співвідношенню вказаних підстав правообмежування притаманна певна специфіка. Так, у деяких випадках Конституція України встановлює депо менше підстав обмежування здійснення прав людини, аніж, скажімо, Конвенція. Зокрема, стосовно здійснення права на особисте та сімейне життя Конституція України передбачає менше правообмежень, ніж Конвенція. Це свідчить, що не завжди норми національного законодавства відповідають міжнародно-правовим стандартам;

5) **застосовувані в усіх країнах світу та застосовувані тільки у деяких країнах.** Наприклад, "інтереси національної безпеки" як підстава правообмеження застосовуються в усіх державах світу. В той же час є правообмеження, використовувані тільки у деяких країнах. Наприклад, у мусульманських державах, де діють закони шариату, жінки, на відміну від чоловіків, обмежені у праві обирати та бути обраними до органів державної влади;

6) **ті, які обмежують основні права людини, та такі, що обмежують інші (неосновні) права людини.** Скажімо, стаття 2 Конвенції встановлює, що право кожного на життя охороняється законом. У той же час позбавлення життя не розглядається як таке, що його вчинено на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили при захисті будь-якої особи від незаконного насильства, при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою; при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання. У даному випадку "виключно необхідне застосування сили" є підставою обмеження найважливішого із основних прав людини – права на життя. Поряд з цим обмежуване право доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, застосовуване щодо негромадян України (стаття 38 Конституції), не належить до числа основних (життєво важливих) прав людини;

7) **ті, що стосуються обмежування прав усіх людей, та такі, що стосуються обмежування прав лише деяких груп людей (жінок, національних та релігійних меншин тощо).** Йдеться про те, що, скажімо, така підстава правообмежування, як "інтереси громадського порядку", застосовується законодавцем до всіх людей без винятку, незважаючи на їхній майновий та соціальний стан. У той же час у деяких країнах обмеження щодо здійснення прав людини застосовуються з огляду на їхню національність чи віросповідання. Наприклад, сьогодні у Туреччині на державному рівні обмежується право на національне самовизначення курдської національної меншини, що супроводжується каральними акціями урядових військ щодо "армії визволення Курдистану".

РОЗДІЛ 2

ПІДСТАВИ ОБМЕЖУВАННЯ ЗДІСНЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРАКТИКА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)

2.1. Відображення підстав правообмежування у міжнародно-правових актах та у законодавстві України (порівняльна характеристика)

2.1.1. Загальна декларація прав людини і проблема правообмежувань.

У найбільш концентрованій формі цілі обмеження прав людини зафіксовані саме в Загальній декларації прав людини, адже сьогодні дотримання та захист прав і свобод людини є не тільки внутрішньою справою тієї чи іншої держави. Права і свободи людини - це об'єкт міжнародно-правового регулювання. Одним із фундаментальних "регуляторів" та гарантів дотримання прав людини є Загальна декларація прав людини, проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року (далі - Декларація). Вона є першим міжнародним документом, який подає розгорнутий перелік прав людини. Декларація розглядається, згідно її преамбули, "як певний зразок, відповідати якому мають прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожна структура суспільства, постійно враховуючи положення цієї Декларації, прагнули шляхом проведення просвітницької та освітньої діяльності сприяти поважанню цих прав і свобод, а також забезпечити, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, їх загальне й ефективне визнання та дотримання як серед народів держав - членів Організації, так і серед народів тих територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією" [82]^{1 03)}.

Декларація є відображенням ідеалів, які, за словами одного із відомих спеціалістів в галузі міжнародного права прав людини, "коли настане час, повинні стати правовими принципами, загальноновизнаними і дотримуваними державами - членами Організації Об'єднаних Націй" [83]^{1 04)}. Це обґрунтовується тим, що формулювання Декларації є досить невизначеними за змістом. Вони не містять рекомендацій державам-членам і положень, що торкаються міжнародних засобів юридичного захисту від порушень прав людини. Це пояснюється головним чином тим, що сама Декларація не передбачає жодної обов'язкової процедури для захисту прав особи. Переважна більшість держав-членів не розглядає Декларацію як таку, що встановлює певні правові обов'язки.

Щодо вищесказаного слід мати на увазі, що Декларація не є договором.

¹⁰³⁾ [82] Загальна декларація прав людини. - К. - 1995. - С. 4.

¹⁰⁴⁾ [83] Lauterpacht H. International Law and Human Rights. - London. Stevens. - 1950. - P. 410.

З формально-юридичної точки зору вона необов'язкова для виконання, оскільки, згідно із статтями 10 та 11 Статуту Організації Об'єднаних Націй, резолюції Генеральної Асамблеї ООН є лише рекомендаціями. Слід відзначити, що Статут має дуже важливе значення для міжнародного співтовариства, оскільки він виступає як його (співтовариства) "квазі-конституція". Статут вміщує ряд положень і стосовно прав людини. Так, його Преамбула відображає рішучість держав-учасників "утвердити віру в основні права людини, в достоїнство і цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків та жінок". Одною із цілей ООН є "заохочення і розвиток поваги до прав людини" (стаття 1). Стаття 55 Статуту встановлює, що ООН буде сприяти "загальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх без різниці раси, статі, мови і релігії". Згідно статті 56 Статуту члени ООН взяли на себе зобов'язання здійснювати "спільні і самостійні дії в співробітництві з організацією" для досягнення цілей, встановлених у статті 55 Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Проте, незважаючи на формально-юридичну необов'язковість, правовий вплив Декларації на розширення сфери дії міжнародного права визнано вже давно. Декларація стала одним із основних джерел зобов'язань держав в галузі прав людини. Вона може розглядатися як авторитетний інструмент тлумачення Статуту ООН, більшість її норм можуть розглядатись також як важливий зразок загального міжнародного права, що зв'язує всі держави сучасного міжнародного співтовариства. На Декларацію є посилання у багатьох рішеннях національних судів. Окрім того, Декларація як мета, до котрої потрібно прагнути, іноді використовується при тлумаченні і застосуванні національних законів. На неї посилаються як на доказ існування новітнього міжнародного права захисту прав і основних свобод людини. Наприклад, у Бельгії в справі *Vanderginsle v. Sulman*[84]¹⁰⁵ суд першої інстанції в м. Куртре підтвердив юридичну дійсність заповіту, який визначив вдову єдиною законною спадкоємицею при умові, що вона не вийде заміж. Однак вищестоящим судом ця умова була визнана недійсною, оскільки вона суперечила статті 16 Декларації, згідно із якою чоловіки та жінки користуються однаковими правами щодо вступу до шлюбу, перебування у шлюбі та під час розірвання шлюбу.

У деяких національних конституціях в преамбулах робиться посилання на Декларацію. Це, зокрема, стосується конституцій таких держав, як Бенін, Габон. Найяскравіше принципи Декларації відображені у тих конституціях, в розробці яких приймала участь ООН, наприклад у Конституції Еритреї.

Набрання чинності Конвенцією (1950 рік), Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1976 рік), Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (1976 рік) - важливі етапи у розвитку міжнародного

¹⁰⁵[84] United Nations Yearbook on Human Rights for 1956. N 58.XIV.2. - New York. - 1992. - P. 23.

права прав людини. Згадані міжнародно-правові акти фактично є продовженням Декларації на європейському та світовому рівнях і спрямовані на її здійснення вже в юридичному плані. Вони стали своєрідним щитом для захисту прав людини, засобом для досягнення всіма людьми, без будь-якої різниці - незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового або іншого становища - тієї гідності, якою повинна володіти людина від народження [85]¹⁰⁶⁾. Разом узяті, ці міжнародно-правові акти змінили роль світового співтовариства у галузі прав людини, здійснивши перехід від діяльності, спрямованої на заохочення загальної поваги і дотримання прав людини і основних свобод для всіх без винятку, до діяльності по їх ефективному захисту. Що стосується Конвенції, то вона сьогодні є інструментом зміни законодавства країн Центральної та Східної Європи, результат якого - пристосування прийняття правових правил, критеріїв, оцінки внутрішніх законів та практичного застосування цих законів. Бо необхідність зміни підходу до власного права в багатьох випадках вимушена необхідністю пристосування до стандартів, які випливають із Конвенції [86]¹⁰⁷⁾.

Загальна декларація прав людини та інші міжнародно-правові акти у галузі прав людини. Проведемо порівняння Декларації з іншими найважливішими міжнародно-правовими актами у галузі прав людини на предмет обмежування усіма ними здійснення прав та свобод людини. Порівнявши Декларацію із Конвенцією, ми можемо стверджувати, що остання вміщує більше підстав обмежень здійснення прав людини, ніж Декларація. Декларацією, згідно із вищенаведеною її статтею 29.2, встановлено тільки чотири підстави обмежування здійснення прав людини: забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших; забезпечення справедливих вимог моралі; забезпечення вимог громадського порядку; забезпечення загального добробуту в демократичному суспільстві. Конвенція ж застосовує значно ширший перелік таких підстав: інтереси національної безпеки; інтереси охорони здоров'я населення; обмеження, встановлені для здійснення певних прав деякими категоріями державних службовців. Зокрема, стаття 11 Конвенції, окрім "деклараційних" обмежень щодо здійснення, наприклад, права на мирні збори, передбачає також такі підстави, як запобігання заворушенням і злочинам, охорона здоров'я населення. Крім цього, згадана стаття встановлює обмеження для здійснення зазначеного права особами, що входять до складу Збройних Сил, поліції або державної адміністрації.

Однак, на нашу думку, деякі встановлені Конвенцією "обмежувачі"

¹⁰⁶⁾ [85] Дасс Э.-И.А. Свобода личности в праве. Исследование по вопросу об обязанностях личности перед обществом и ограничениях прав и свобод человека по ст. 29 Всеобщей декларации прав человека. ООН. -Нью-Йорк. - 1993. - С. IV.

¹⁰⁷⁾ [86] Франковски С., Гольдман Р., Леонтовска Э. Верховный суд США о гражданских правах и свободах. - Варшава. - 1997. С. 226.

поглинаються змістовно більш ширшими підставами обмежування, котрі зазначені у Декларації. Зокрема, застосовуваний у Декларації такий критерій правообмежування, як забезпечення належного визнання і поваги прав та свобод інших (стаття 29.2 Декларації), є настільки змістовно "розмитим", що охоплює, поглинає й такі підстави правообмежень, як "захист здоров'я або моралі" та "запобігання заворушенням і злочинам" (стаття 11 Конвенції).

Подібна ж ситуація спостерігається й при порівнянні Декларації із Міжнародними пактами про економічні, соціальні і культурні права та про громадянські і політичні права. У них також запроваджено більше, ніж у Декларації, підстав обмежування прав людини. Якщо ж порівнювати ці Пакти також і між собою, то виявляється, що у першому з них таких підстав є більше, ніж у другому. Йдеться про службу в Збройних Силах, поліції або адміністрації держави (як підставу обмеження економічних та соціальних прав) [87]¹⁰⁸⁾.

Загальна декларація прав людини і Конституція України. Чинна Конституція України розроблялась із урахуванням європейського та світового досвіду у галузі законодавчого забезпечення захисту прав людини. Тому, видається, цілком зрозумілим є те, що у Конституції України є більше підстав для обмежування здійснення прав людини, аніж у Декларації. Адже остання була тільки одним із перших кроків світового співтовариства на шляху до визнання пріоритету загальнолюдських цінностей. Український законодавець, творячи текст Основного закону, мав змогу проаналізувати весь існуючий у галузі захисту прав людини світовий досвід, найвагомішою фундаментальною "цеглиною" якого є Декларація. Конституція України встановлює значно більше підстав для припустимого обмежування здійснення прав людини, ніж Декларація. Це, на нашу думку, зумовлено тим, що законодавець прагнув досягнути максимальної конкретизації меж щодо здійснення людиною певного права, гарантованого їй Конституцією України. Адже наше право закінчується там, де починається право іншої людини. Тому вельми втішною є певна конкретність у визначенні в Конституції України меж здійснення прав людини. Однак тут може виникнути інша небезпека - надмірна державна регламентація у всіх сферах суспільного життя.

Резюмуючи, можна стверджувати, що приписи Декларації щодо підстав правообмеження виявили свою життєздатність і дістали втілення у міжнародній та національній державно-юридичній практиці у галузі прав людини.

2.1.2. Межі прав людини та Конституція України. Ми вже провели порівняння Загальної декларації прав людини з Конституцією України, з'ясувавши,

¹⁰⁸⁾ [87]. Панкєвич І.М. Загальна декларація прав людини і проблема правообмежень // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. - К. - 1998. - С. 43.

що остання вміщує значно більше підстав обмежування прав людини, ніж Декларація. Тепер спробуємо детальніше розглянути положення Конституції України. Статтею 3 Основного Закону України встановлено, що “утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”. Поряд з цим Конституція у ряді статей передбачає можливість обмежування деяких прав людини за наявності певних обставин. Такі конституційні обмеження прав людини і громадянина виступають специфічним лакмусовим папірцем, індикатором, який дозволяє визначити ступінь свободи і захищеності людини. Бо, власне, комплекс обмежень, встановлених у Конституції, найточніше характеризує стосунки між державою і людиною. Становище людини в суспільстві характеризується не стільки державним визнанням її “природних” прав, скільки, можливо, ще більшою мірою межами їх використання. А Конституція відіграє першорядну роль у встановленні меж прав людини, є визначальним практично значущим їх регламентатором.

Відповідність меж прав людини, встановлених у Конституції України, обмеженням, встановленим у Конвенції та інших міжнародно-правових актах щодо прав людини. Прийняття Конституції України передувала довга і копітка робота по вивченню досвіду інших держав у регулюванні прав людини і громадянина, міжнародно-правових актів у галузі прав людини. Тому для повноти нашого дослідження цікавим було б порівняти підстави обмежування здійснення прав людини, встановлені у Конституції України, не тільки з підставами, передбаченими у Загальній декларації прав людини, але й із підставами правообмежень, встановленими у інших міжнародно-правових актах. Спочатку порівняємо конституційні підстави обмежування прав людини і громадянина з тими підставами, які закріплені в Конвенції. В результаті такого порівняння виявилось, що Конституція України включає, в основному, такі ж самі підстави правообмеження, що й Конвенція. Хоча стосовно кожного окремого права людини є певні особливості в обмеженнях, передбачених кожним з цих двох актів. Так, наприклад, стаття 39 Конституції України встановлює, що підставами обмеження права громадян на мирні збори є інтереси національної безпеки, громадського порядку, запобігання заворушенням і злочинам, охорони здоров’я населення, захисту прав і свобод інших людей. Змістовно відповідна стаття 11 Конвенції доповнює цей перелік обмеженнями, встановленими для здійснення зазначеного права особами, що входять до складу Збройних Сил, поліції або державної адміністрації.

Таку ж ситуацію спостерігаємо і з обмеженням права на особисте і сімейне життя. Стаття 8 Конвенції крім обмежувачів здійснення цього права, передбачених у статті 32 Конституції України, встановлює для його здійснення і такий природний обмежувач, як здоров’я, та соціальний обмежувач - мораль інших людей.

Проведене порівняння показало в цілому, що у Конституції України зафіксовано дещо менше підстав обмежування прав людини, ніж у Конвенції. Це

дозволяє зробити висновок, що Конституція України залишає її громадянам до деякої міри ширшу сферу можливостей, ніж Конвенція [88]¹⁰⁹⁾.

Отже, загалом можна ствердити, що у розглядуваному аспекті Конституція України відповідає зазначеним міжнародним актам.

Оскільки Україна приєдналася до Міжнародних пактів про економічні, соціальні та культурні права та про громадянські та політичні права, включаючи перший Факультативний протокол до останнього, то є підстава провести порівняльний аналіз її Основного Закону з цими актами під кутом зору правообмежень. Що стосується МПЕСКП та МПГПП, то вони включають в себе такі ж підстави обмежування прав людини, що і Конституція України. Винятком є лише МПГПП, де у статті 8, крім державної безпеки, громадського порядку, захисту прав і свобод інших, підставою обмеження економічних та соціальних прав є служба в Збройних Силах, поліції або адміністрації держави. Одне слово, проведене порівняння показало, що Конституція України має не більше, а навіть дещо менше підстав обмежування прав людини, ніж згадані нормативні акти.

Конституція та інше чинне законодавство України: проблеми відповідності правообмежень. На момент прийняття Конституції в Україні діяло понад 600 законів, прийнятих з часу проголошення нею незалежності. На сьогодні їхня кількість сягає понад 1400 законів. У зв'язку з цим виникла потреба проаналізувати чинне законодавство України на предмет його відповідності Конституції. Для вирішення цього завдання співставимо деякі чинні закони України з відповідними конституційними приписами. Оскільки охопити таким аналізом все законодавство України неможливо, обмежимося тут лише кількома найбільш показовими прикладами.

Відповідно до статті 4 Закону України "Про власність", обмежувачими факторами здійснення права власності є: 1) шкода навколишньому середовищу; 2) шкода правам та охоронюваним законом інтересам громадян, юридичних осіб та держави; 3) моральні засади суспільства. Згідно ж статті 41 Конституції України використання власності не може завдавати шкоди: 1) правам, свободам та гідності громадян; 2) інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Як бачимо, Закон "Про власність" не суперечить нині чинній Конституції.

Стосовно Закону України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", то його слід привести у відповідність із Конституцією України, оскільки у ній є більше підстав для обмеження права на свободу думки і слова, ніж у цьому законі. Такими додатковими конституційними підставами обмеження права на свободу думки і слова є охорона здоров'я населення, підтримання авторитету і

¹⁰⁹⁾ [88] Рабінович П.М. Панкевич І.М. Межі прав людини і Конституція України// Право України. - 1997. - № 5. - С.21

неупередженості правосуддя.

Закон України "Про правовий режим надзвичайного стану" підставами обмежування прав людини встановлює забезпечення громадського порядку, охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян. Тобто, даний закон містить у собі додатковий, конституційно не передбачений обмежувач - охорону життя. Виникає питання: якщо приводити цей закон у відповідність до Конституції, то необхідно виключити з нього згадану підставу правообмеження, але чи відповідатиме це приписам статті 3 Конституції про те, що "людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю"? Чи не піти іншим шляхом - внести відповідні зміни до Основного Закону?

Є й інші Закони України, які з точки зору підстав правообмежень не суперечать відповідним статтям Конституції. Зокрема, позитивний висновок на предмет відповідності Конституції можна зробити, проаналізувавши Закони України "Про підприємництво" та "Про державну службу".

На підставі проведеного таким чином вибіркового аналізу потрібно відзначити, що в цілому закони України, прийняті до введення в дію нині чинної Конституції, не суперечать їй. Хоча, звичайно, неможливо дати абсолютно ствердну відповідь про відповідність Конституції України всіх нині чинних законів.

Загалом же відзначимо, що зроблені у результаті такого аналізу висновки, стосуються лише текстуального порівняння Конституції України з фундаментальними міжнародно-правовими актами щодо прав людини та з деякими чинними законами України. Тому цей аналіз має здебільшого формальний, "зовнішній" характер. Він є важливим і необхідним кроком. Наступним же і важливішим кроком є змістовний аналіз співпадаючих, "наскрізних" підстав обмежування, легалізованих у міжнародних і національних правових актах. Йдеться про встановлення співпадіння чи розбіжностей вже не у текстах, а у самому розумінні (інтерпретації) однойменних підстав різними суб'єктами обмежування та тлумачення прав людини і громадянина. Розв'язуючи це завдання, ми вдалися до конкретного вивчення правотлумачної і правозастосувальної діяльності як державних так і міжнародних органів охорони і захисту прав людини.

2.2. Аналіз практики встановлення окремих підстав обмежування здійснення прав людини та їх застосування

2.2.1. Державні та суспільні інтереси як фактори правообмежування (на прикладі обмежування використання права власності).

Власність як економічна категорія представляє собою суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження засобами і продуктами виробництва. В останні

роки спостерігається суттєвий перегляд традиційно вузьких уявлень про природу власності як про речово-товарне явище, науковцями робиться спроба розглянути цей інститут як фундамент формування ринкових відносин у суспільстві, як форму вияву свободи людини, її становища у суспільстві. Цій проблемі присвячені праці Н.Д.Сгоров, Є.А.Суханова, С.М.Корнеєва, Ч.Азімова, В.В.Черникова, Л.О.Морозової.

Н.Д.Сгоров пропонує розглядати власність як з матеріальної сторони, тобто як процес привласнення, так і з соціальних позицій, як таке суспільне відношення, яке встановлюється внаслідок усунення індивідом (колективом) всіх оточуючих його осіб від привласнення ним матеріальних благ [89]¹¹⁰⁾. Є.А.Суханов визначає власність як відносини між людьми з приводу речей, яке полягає у привласненні або в належності матеріальних благ одним особам (їхнім колективам) і, відповідно, у відчуженості цих благ від всіх інших осіб [90]¹¹¹⁾. С.М.Корнеєв визначає власність як суспільне відношення між людьми у процесі виробництва, обміну, розподілу матеріальних благ у певних історичних умовах [91]¹¹²⁾. Ч.Азімов звертає увагу на те, що власність служить як для задоволення особистих потреб власника, так і для здійснення обігу. Тому її потрібно розглядати як в статичі (стан привласнення майна), так і в динаміці (обмін майном) [92]¹¹³⁾. Отже, з цього випливає, що головним принципом власності у економічному розумінні є привласнення, оскільки щоб спожити ту чи іншу річ, її, щонайперше, необхідно привласнити, тобто виявити своє ставлення до цієї речі, як до своєї.

Заслуговує на увагу, на нашу думку, відзначена В.В.Черниковим закономірність процесу модифікації ролі сучасної держави, посилення її соціальної функції, соціального змісту всієї її діяльності, досягнення певного балансу між приватними інтересами громадян та інтересами усього суспільства [93]¹¹⁴⁾. Вирішальним фактором у такій модифікації ролі та призначення держави виступають інститут власності, правовий режим окремих видів власності, механізм вирішення конфліктів між різними власниками (у тому числі і між приватним власником та державою), а також механізм контролю за реалізацією повноважень власника.

У соціалістичний період існування України проблем із власністю начеби не було. Адже держава скасувала приватну власність як таку. Державна ж власність і державна влада були єдиним цілим, одним неподільним механізмом: влада була елементом структури державної власності, а власність була елементом в структурі

¹¹⁰⁾ [89] Право собственности в СССР/Под ред Ю.К.Толстого, В.Ф.Яковлева. - М. - Юрид.лит. - 1989. - С.36.

¹¹¹⁾ [90] Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. - М. - Юрид.лит. - 1991. - С. 7.

¹¹²⁾ [91] Корнеев С.М. Право государственной социалистической собственности в СССР. - М. - Из-во МГУ. - 1964. - С. 124.

¹¹³⁾ [92] Азимов Ч. Поняття і зміст приватного права//Вісник Академії правових наук України. - Харків: Право, - 1998. - № 3(14). - С.56.

¹¹⁴⁾ [93] Черников В.В. Современная государственная система охраны собственности в России. - М. - 1995. - С. 78.

влади. При цьому власність, згідно із чинною на той час Конституцією Української РСР, проголошувалась всенародною, а держава як представник народу управляла нею.

Ринкова економіка передбачає різні форми власності. Це знайшло своє закріплення в нині чинній Конституції України, яка у статті 13 проголосила, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Стаття 3 Основного Закону встановлює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є її (держави) головним обов'язком [94]¹⁵⁾. Конституція покладає на законодавця завдання визначення права власника таким чином, щоб захистити інтереси індивіда та суспільства. Законодавець несе подвійну відповідальність: по-перше, він створює норми приватного права, які визначають захист власності; по-друге, він повинен захищати суспільні інтереси - в основному за допомогою публічно-правового регулювання. Адже стаття 41 Конституції України чітко встановлює, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності.

Ще задовго до прийняття Верховною Радою України нині чинної Конституції, нею 7 лютого 1991 року було прийнято Закон "Про власність" [95]¹⁶⁾, який встановив, що в Українській РСР власність виступає в індивідуальній (особистій і приватній трудовій), колективній та державній формах. Після розпаду Радянського Союзу український законодавець нарешті вголос визнав право приватної власності. У вищезгаданій закон були внесені відповідні зміни та доповнення, зокрема встановлено, що в Україні існує три рівноправні форми власності: приватна, колективна, державна. Однак в даний закон не були внесені відповідні зміни, зумовлені прийняттям Верховною Радою України нині чинної Конституції. Адже у статті 41 Основного Закону йде мова, поряд з приватною та державною власністю і про власність комунальну, тобто власність територіальних органів самоврядування, яка, фактично, є четвертою рівноправною формою власності в Україні. Таким чином, на нашу думку, було б доцільним внести доповнення до статті 2 Закону України "Про власність", привівши його у відповідність із Конституцією України.

Далі в законодавстві України, яке стосується права власності, відбулися, можна сказати, надзвичайні зміни. Найяскравіше характеризує ці зміни прийнятий Верховною Радою 13 березня 1992 року Земельний кодекс України. У цьому законодавчому акті вперше за час існування новітньої української держави було встановлено, що громадяни України мають право на одержання у власність

¹⁵⁾ [94] Конституція України//Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.

¹⁶⁾[95] Закон України "Про власність"//Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 20. - Ст. 249.

земельних ділянок [96]¹⁷⁾. Однак, з огляду на тодішній розклад політичних сил у суспільстві, частина друга статті 17 Кодексу передбачала, що власники земельних ділянок, переданих їм Радою народних депутатів, не вправі протягом шести років з часу набуття права власності продавати або іншим способами відчужувати належну їм земельну ділянку, крім передачі її у спадщину або Раді народних депутатів на тих же умовах, на яких вона була їм передана. При наявності поважних причин суд за позовом власника міг зазначений строк скоротити. Тобто, як бачимо, законодавець, надавши громадянам право мати у приватній власності земельні ділянки, одразу ж обмежив їхнє право на вільне розпорядження цими земельними ділянками. Крім того, статтею 6 Земельного кодексу було встановлено, що іноземним громадянам та особам без громадянства земельні ділянки у власність не передаються.

На підставі Земельного кодексу Кабінет Міністрів України 26 грудня 1992 року прийняв Декрет №15-92 "Про приватизацію земельних ділянок" [97]¹⁸⁾, яким сільським, селищним, міським Радам народних депутатів приписано забезпечити передачу громадянам у приватну власність земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого господарства, будівництва і обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного і гаражного будівництва у межах норм, установлених Земельним кодексом України. Декретом заборонена передача у приватну власність земельних ділянок на територіях зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Цим же Декретом було зупинено дію частини другої статті 17 Земельного кодексу України, тобто фактично скасовано встановлений кодексом шестирічний мораторій на купівлю-продаж земельних ділянок. Однак право на придбання земельної ділянки у приватну власність мають лише громадяни України, адже досі продовжує діяти стаття 6 Земельного кодексу, за якою іноземним громадянам та особам без громадянства земельні ділянки у власність не передаються.

Таким чином, держава у цьому випадку ставить своїх громадян у дещо "привілейоване" становище, позбавляючи права на отримання у власність земельної ділянки в Україні за ознакою громадянства. Слід відзначити, що така практика йде врозрід із міжнародною, оскільки у високорозвинутих країнах Європи та світу право на отримання у власність земельної ділянки не ставиться в залежність від громадянства людини, котра бажає це право здійснити. На нашу думку, практика обмеження здійснення права приватної власності на землю за ознакою громадянства притаманна всім країнам, які пройшли через горнило тотального

¹⁷⁾[96] Земельний кодекс України//Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 25. - Ст. 354.

¹⁸⁾[97] Див.: Аграрна реформа в Україні. Законодавчі акти і нормативно-методичні документи (1990-1996). - К. - 1996. - С.21.

колективізму, а розпочавши радикальні реформи в економіці, зіштовхнулись із фактором масового зубожіння власного населення. Тобто заборона на передачу земельних ділянок у власність іноземцям є своєрідною захисною реакцією, за якою стоїть боязнь того, що землю скуплять багаті іноземці.

Чинне земельне законодавство України передбачає обмеження прав громадян на земельну ділянку, зокрема таким обмеженням є її вилучення (викуп). Процедура вилучення земель, які є об'єктом права приватної власності, встановлена у статтях 31-34 Земельного кодексу України. Але ані у Земельному кодексі, ані в інших нормативно-правових актах нема означення поняття "державні і суспільні потреби", не встановлено критерій, на основі якого може вирішуватись питання про можливість вилучення приватної власності. Вказана стаття 34 кодексу надає право будь-яким підприємствам, установам, організаціям, які зацікавлені у вилученні (викупі) земельної ділянки, звернутися із клопотанням у відповідну раду. У клопотанні потрібно лише обґрунтувати орієнтовні розміри земельних ділянок.

Проблема "державних та суспільних потреб" достатньо скуппульозно розглядалася науковцями у галузі аграрного законодавства України. Загалом ними було зроблено висновок, що обмеження здійснення права власності у державних інтересах проводиться з метою створення належних умов для здійснення діяльності, яка має загальнодержавне значення та не пов'язана із вилученням земель і наданням їх новому землевласнику чи землекористувачу [98, 99]¹⁹⁾. Слід відзначити, що хоча законодавство країн із значною практикою існування в умовах ринкової економіки не ставить право приватної власності на землю у залежність від громадянства, воно все ж таки встановлює певні обмеження стосовно здійснення права приватної власності на землю. Так, наприклад, законодавство Італії для раціональної експлуатації землі і зміцнення справедливих соціальних відносин обмежує приватну власність на землю, встановлюючи її граничні розміри по областях та сільськогосподарських зонах, заохочуючи та впроваджуючи меліорацію ґрунтів, перетворення великих помість та реконструкцію виробничих об'єднань, підтримуючи дрібну і середню власність. Стаття 88 Цивільного кодексу Франції передбачає можливість вилучення землі у власника, який її не обробляє або використовує землю засобами, що завдають істотної шкоди суспільним інтересам. Можливий також примусовий викуп землі державою, а у деяких випадках також дозволяється як виняткова міра безоплатна експропріація [100]²⁰⁾.

Стаття 41 Конституції України встановлює, що право приватної власності є непорушним. Однак у цій же статті передбачено примусове відчуження державою

¹¹⁹⁾[98] Советское земельное право: Учебник/Под ред. Н.И.Краснова. - М. - Юрид.лит. - 1981. - С. 188;

[99] Самончик О.А. Ограничение права землепользования сельскохозяйственных предприятий. - М. - Наука. - 1989. - С. 14.

¹²⁰⁾[100] Земельное законодательство зарубежных стран. - М. - 1982. - С. 352.

об'єктів права приватної власності. Таке відчуження може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановленими законом. Причому воно допускається тільки в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Вартість відчужуваного майна має бути повністю відшкодована. Крім вищезгаданих умов примусового відчуження об'єктів приватної власності, стаття 41 Основного Закону також встановлює і підстави обмежування використання права власності. Зокрема використання права власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Життєздатність наведених положень Конституції України залежить від того, наскільки повно вона та інше чинне законодавство України будуть відповідати загально визнаним міжнародним співтовариством стандартам прав і свобод людини, а також від інших реформ, які дозволять гарантувати нормальні (на рівні розвинутих країн) умови життя людини та їхній захист.

Практика конституційного обмеження права власності застосовується також і у інших країнах Європи. Так, Конституцією Іспанії 1978 року власність обмежується соціальними функціями у відповідності із законом. Конституція Греції 1975 року, проголосивши державний захист власності, вказує, що право власності не може здійснюватися на шкоду суспільним інтересам. Конституція Італії 1947 року встановлює, що приватна власність визнається та гарантується законом, що визначає засоби її набуття та межі її чинності з метою забезпечити її соціальну функцію та зробити її доступною для всіх [101]²¹⁾. Конституцією Республіки Беларусь у статті 44 встановлено, що здійснення права власності не повинно завдавати шкоди навколишньому середовищу, історико-культурним цінностям, ущемлювати права та інтереси інших осіб [102]²²⁾. Конституція Німеччини 1949 року, проголошуючи у статті 14, що власність і право спадкування гарантуються, водночас встановлює, що власність зобов'язує. Її використання повинно водночас служити благу всіх [103]²³⁾. В цілому ж конституційні обмеження права власності є характерними не тільки для європейських країн, але й загалом у світі. Так, наприклад, Конституція Японії визначає право власності як панування особи над річчю, але не повне, а підпорядковане певним обмеженням, пов'язаним із здійсненням суспільних інтересів [104]²⁴⁾.

Держава встановлює правовий режим не тільки державної власності, але й приватної. Тобто вона чинить безпосередній вплив на розвиток та функціонування інституту власності. Отже, виникає реальна проблема втручання держави у

²¹⁾ [101] Кулагин М.И. Предпринимательство и право: опыт Запада. - М. - Дело. - 1992. - С.61.

²²⁾ [102] Кириленко І. Конституційне регулювання власності: порівняльний аналіз//Право України. - 1997. - №-7. - С.48.

²³⁾ [103] Хайде В. Система правосуддя в Федеративній Республіці Німеччина. - Бонн. - 1995. - С.10.

²⁴⁾ [104] Мамутов В.К., Чувпило О.О. Господарче право зарубіжних країн. - К. - Ділова Україна. - 1996. - С. 137.

відносини власності. Причому ніякого значення немає те, чи є економіка держави жорстко планованою, чи ринковою. Якщо в країні, крім державної форми власності, є й інша форма власності, то вона (державна) завжди матиме свої специфічні інтереси, з огляду на які втручатиметься у здійснення права власності суб'єктами цього права.

Вище наводився перелік передбачених Основним Законом України випадків, коли держава може вилучити об'єкти приватної власності, а також конституційні підстави обмеження використання права власності. Однак Україна не є у цьому питанні якимось винятком. Так, згідно статті 42 Конституції Італійської Республіки "в передбачених законом випадках приватна власність може бути відчужувана в суспільних інтересах при умові винагороди за збитки". Конституція Республіки Угорщина гарантує право власності, однак передбачає можливість відчуження майна виключно в державних інтересах у випадках і способом, що визначаються законом, та з повним, безумовним і негайним відшкодуванням [105]²⁵⁾. Та й багато інших держав конституційно обмежують використання права приватної власності.

Вивчення чинного законодавства та судової практики дозволяє сформулювати принципи такого обмеження. До них відносять:

- допустимість обмеження права приватної власності виключно в інтересах "загального блага", "суспільного інтересу";
- справедливе компенсування державою власнику його майнових втрат;
- законність встановлення обмежень (законність обмежування);
- рівність усіх власників у правообмежуванні їх (тобто обмеження встановлюються шляхом загального правового регулювання);
- наявність судового захисту права приватної власності (можливість судового оспорювання вилучення державою майна з приватної власності) [106]²⁶⁾.

У цивільно-правовій літературі сформульовано перелік принципів обмеження права приватної власності, а саме принципи:

- припустимості обмеження права приватної власності лише у суспільних інтересах;
- справедлива компенсація державою власнику майнових збитків;
- законність у встановленні обмежень - на підставі і у межах закону;
- рівність усіх власників перед такими обмеженнями;
- судовий захист права приватної власності [107]²⁷⁾.

Попередній аналіз підстав обмежування здійснення права приватної власності, встановлених у Конституції України та конституціях деяких європейських держав свідчить про те, що у всіх цих нормативно-правових актах є така підстава,

¹²⁵⁾ [105] Конституції нових держав Європи та Азії. - К. - 1996. - С. 308.

¹²⁶⁾ [106] Галжнев Г.А. Защита основных экономических прав и свобод предпринимателей за рубежом и в Российской Федерации. - М. - 1995. - С. 102.

¹²⁷⁾ [107] Морозова Л.А. Государство и собственность (Проблемы межотраслевого института) / Государство и право. - 1996. - № 12. - С.20-26.

як “інтереси суспільства” або “загальне благо”. Сумніву у тому, що зазначені терміни є синонімами, на наш погляд, немає. Однак у юридичній літературі, як правило, не подаються визначення того поняття, яке позначається ними. Тому заслуговують на особливу увагу дефініції поняття публічного інтересу, запропоновані окремими вченими. Так, на думку Л.О.Завадської публічний інтерес - це те, “в чому суспільство, його соціальні групи бачать певну цінність, яка задовільняє матеріальні, духовні, естетичні, інші потреби і підлягає внаслідок цього захисту у встановленому законом порядку” [108]¹²⁸⁾. Ю.О.Тихоміров вважає, що публічний інтерес - це офіційно визнаний державою та забезпечений правом інтерес соціальної спільності, задоволення якого служить пріоритетною умовою і гарантією її існування та розвитку [109]¹²⁹⁾. При цьому він виділяє такі умови забезпечення публічних інтересів:

- непорушність основ конституційного ладу;
- охорона державних кордонів, оборона країни, громадська безпека;
- стабільність влади та її інститутів;
- легальне розмежування повноважень органів всіх рівнів;
- політична самостійність й активність громадян;
- пріоритет державних (національних) інтересів у тих чи інших сферах економіки, культури.

Щоправда Ю.О.Тихоміров, на нашу думку, фактично отожднює державні і публічні інтереси, називаючи серед способів правового забезпечення публічного інтересу пріоритет державних інтересів. Це, гадаємо, є жибним твердженням, оскільки держава завжди має свої специфічні інтереси, котрі можуть не тільки не співпадати, але й суперечити суспільним інтересам [109]¹³⁰⁾.

Заслуговує на увагу також і визначення поняття суспільного блага, обстоюване американським політологом В.Остромом. Він розуміє це явище як діяльність, котра приносить користь усій країні або певній соціальній спільності [110]¹³¹⁾. При цьому відзначається, що важко встановити суспільне благо у кількісних показниках. Однак вчений стверджує, що це не означає неможливості оцінити матеріальні витрати задля його досягнення. На його думку, найкращим варіантом досягнення суспільного блага є певний оптимальний рівень діяльності, при якому вигоди перевищують затрати.

Найточнішим, на наш погляд, є означення суспільних інтересів, дане Л.О.Морозовою, за яким суспільні інтереси - це інтереси публічного характеру. Однак це не є інтереси саме держави. Це ті інтереси, котрі приносять користь для

¹²⁸⁾ [108] Теория права: новые идеи. Выпуск 2. - М. - 1992. - С.45.

¹²⁹⁾ [109] Тихоміров Ю.А. Публичное право: падения и взлеты.- Государство и право. - 1996. - № 1. - С. 5.

¹³⁰⁾ [109] Там само. - С. 5.

¹³¹⁾ [110] Остром В. Смысл американского федерализма. Что такое самоуправляющееся общество. Пер. с англ. - М. - 1993. - С. 165.

усього суспільства або є значимі для окремої соціальної спільності. Вони мають не разову, короткочасну дію, а служать умовою життєдіяльності і розвитку суспільства в цілому (окремих соціальних спільностей) та зорієнтовані на основоположні конституційні цінності [111]¹³²⁾. Стосовно інтересів держави Л.О.Морозова вважає, що в умовах саморегулювання економіки втручання держави в економіку має певні межі, що є характерним при дії ринкових механізмів. Як правило, воно зводиться: а) до вироблення економічної політики; б) до управління підприємствами, що перебувають у державній власності (з різким обмеженням їхнього кола найважливішими галузями, що мають загальнодержавне значення); в) до встановлення правових основ ринку, зокрема, стимулювання державними засобами підприємництва, забезпечення рівноправності форм власності, вжиття заходів до недопущення монополізму та недобросовісної конкуренції та інше; г) до регулювання зовнішньоекономічних відносин [112]¹³³⁾.

Як бачимо, поняття суспільних інтересів зумовлюється конкретно-історичними обставинами. Тобто, наприклад, у тоталітарному суспільстві інтереси суспільства будуть іншими, аніж у суспільстві демократичному. "Інтереси суспільства" і "загальне благо" - це оціночні поняття. Тому, застосовуючи їх у нормативно-правових актах, законодавець кожної конкретної країни вкладає в них своє розуміння їхнього змісту, побудоване на власному пізнанні соціально значимих аспектів суспільних відносин, соціальних цінностей суспільства, потреб, інтересів, ціннісних установок, орієнтирів, уподобань членів суспільства [113]¹³⁴⁾.

Повертаючись до вищенаведеного переліку підстав обмежування здійснення права приватної власності та порівнявши, з огляду на них, Конституції України і Російської Федерації, можна констатувати, що в російській Конституції є менше підстав такого обмеження ніж в українській. При цьому російський законодавець використовує такий обмежувач, як "державні потреби", "державні інтереси", а не "інтереси суспільства", як український. Чи не дає це підставу припустити, що у Російській Федерації державні інтереси дещо превалюють над інтересами суспільними? І чи не є це наслідком тривалого періоду існування російської держави в умовах тоталітаризму?

Не менш важливою ніж законодавча діяльність по закріпленню підстав обмежування використання права власності є практика реалізації цих підстав у відповідній правозастосувальній, зокрема судовій, діяльності. Наведемо один з прикладів із практики розгляду цивільних справ у районних судах м.Львова.

¹³²⁾ [111] Морозова Л.А. Государство, собственность и права человека//Права человека в условиях становления гражданского общества. Материалы международной научно-практической конференции (г.Курск, 15-16 мая 1997 года). - Курск. - 1997. - С.23.

¹³³⁾ [112] Морозова Л.А. Функции российского государства на современном этапе//Государство и право. - 1993. - № 6. - С. 103.

¹³⁴⁾ [113] Косович В.М. Оцінювання і оцінки у правовому регулюванні. Авторсф.канд.дис.юрид. наук - Львів. - 1996. - С.12.

Громадянка Макрова А.М. звернулась до Шевченківського районного суду м.Львова з позовом до Шевченківського райфінвідділу про виключення житлового будинку з акту опису майна [114]¹³⁵⁾. Вона зверталась до Шевченківського суду з аналогічним позовом до райфінвідділу ще у 1958 році. Тоді її чоловік - Макров І.М. - вироком Берестечківського районного суду Волинської області від 15 лютого 1958 року був засуджений на підставі статті 127 Кримінального кодексу України до ув'язнення у виправно-трудових таборах терміном на 8 років з конфіскацією всього особисто належного йому майна та обмеження у виборчих правах на 3 роки. На виконання вироку в акт опису майна було внесено житловий будинок по вулиці Молодіжній у м.Львові. Згаданий будинок Макрова А.М. просила виключити з акту опису у зв'язку з тим, що він належить не Макрову І.М., а їй згідно із договором дарування від 19 грудня 1957 року. Однак тоді її заява не була задоволена, а за зустрічним позовом прокурора Львівської області в інтересах держави цей договір було визнано недійсним у зв'язку з тим, що такий договір суперечить закону та інтересам держави. На підставі заяви Макрової А.М. від 14 червня 1995 року рішенням Шевченківського районного суду м.Львова від 25 липня 1995 року провадження по даній справі за 1958 рік було відновлено. А постановою президії Львівського обласного суду від 24 січня 1997 року задоволено протест заступника Голови Верховного Суду України і рішення народного суду 4-ї дільниці Шевченківського району м.Львова від 8 січня 1958 року скасовано, а справа повернута на новий судовий розгляд. Розглянувши матеріали справи, суд своїм рішенням від 18 березня 1997 року визнав, що позивачка як дружина забудівника набула права власності на половину житлового будинку, який безспірно не підлягав конфіскації. Друга ж половина будинку має бути в безспірному порядку виключена з акту опису. Суд прийшов до переконання, що в цілому спірний житловий будинок не був побудований на нетрудові доходи, а отже, підлягає поверненню громадянці Макровій. Даний будинок було знято з балансу місцевої районної адміністрації та передано у приватну власність вищезгаданий громадянці, про що їй видано свідоцтво про право на власність.

Аналізуючи дану справу, слід відзначити, що даний випадок є дуже нетиповим для нинішньої судової практики, адже провадження по справі було відновлено майже через сорок років. Однак відрадіним є той факт, що суд, постановляючи рішення по справі, став на захист інтересів людини, хоча відповідачем по справі була держава. Себто ми маємо вже реальні приклади виконання державою взятого на себе зобов'язання дотримання непорушності права приватної власності. Загалом же, на нашу думку, дана справа належить до категорії справ, вивчення яких породжує цілий ряд питань. Зокрема напрошується питання, чи можна вважати незаконним первісне рішення суду? Адже у вироку Берестечківського районного народного суду від 13-15 лютого 1958 року є відсутнім

¹³⁵⁾ [114] Архів Шевченківського районного суду м.Львова.Справа № 2-301. 1997 р.

висновок про те, що згаданий будинок збудований на кошті, отримані злочинним шляхом. У цьому випадку, видається, суду при постановленні вироку було б доцільним керуватись вимогами статті 125 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР, прийнятого 31 травня 1926 року з наступними змінами, в тому числі внесеними Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 15 вересня 1945 року, тобто виходити з того, що майно, набуте подружжям в період зареєстрованого шлюбу, вважається таким, що належить обом членам подружжя на засадах спільної власності. Суд же, керуючись, очевидно, вимогами пануючої на той час суспільної думки, включив в акт опису майна будинок в цілому. Стосовно рішення Шевченківського районного суду м. Львова від 18 березня 1997 року теж виникає ряд запитань. Так, наприклад, згаданий житловий будинок переданий цим рішенням громадянці Макровій у приватну власність. Однак за майже сорокарічний термін у згаданому будинку за ордерями, виданими відповідними державними органами, поселилось, крім позивачки, ще дві сім'ї. Тепер вони проживають у будинку, котрий переданий у приватну власність. Цією передачею держава, захищаючи інтереси однієї людини, порушує права інших, котрі жодним чином не були причетні до згаданої справи, але права яких державою в результаті прийняття судом вищезгаданого рішення ущемлені. Постає питання: на яких умовах ці сім'ї тепер проживатимуть у згаданому житловому будинку, як і кому вони платитимуть за оренду даного житла? Яким чином держава у цьому випадку може забезпечити згаданим сім'ям захист їхнього права на житло?

Ринкова економіка розвивається за об'єктивними законами. Держава, видаючи закони та інші правові акти, регулює економічні процеси, але дуже часто прагне обмежити право приватної власності. Тому ті судові прецеденти, які мають місце на Заході, можливо у тій чи іншій формі повторяться у судах України. Наведемо один приклад із судової практики Німеччини. У Федеральний Конституційний Суд Німеччини звернувся власник гравійного кар'єру поблизу Мюнстера [106]¹³⁶. Десятиліттями він вільно використовував підземні води на своїй ділянці для промивання гравію. Його право користування підземними водами було обмежене в 1968 році у зв'язку із створенням нового заповідного району. Кар'єр знаходився в межах цього району і біля водозаборів міста Рейн. Оскільки використання кар'єру створювало загрозу для водозабору, місто відмовило його власнику у видачі дозволу на використання вод, які знаходяться під землею на його ділянці. Після вичерпання усіх адміністративних заходів власник звернувся з вимогою до землі Північна Рейн-Вестфалія про відшкодування шкоди, стверджуючи, що відмова у дозволі на здійснення водної екстракції гравію порушує його право власності та право на здійснення своєї професії. Він виграв справу у судах нижчого рівня і програв її в апеляційному суді. Конституційний

¹³⁶ [106] Гаджиев Г.А. Защита основных экономических прав и свобод предпринимателей за рубежом и в Российской Федерации. - М. - 1995. - С. 45.

Суд, детально вивчивши матеріали справи, заявив, що він не може зробити висновок про те, що підземні води повинні належати власнику землі, виходячи з природного зв'язку між підземною водою та землею, під якою вона знаходиться. Суд також проаналізував Закон про водні ресурси на предмет його конституційності і ствердив, що стаття 17 цього закону надає власнику необхідний час для того, щоб пристосуватися до нового правового регулювання. Отже, закон про водні ресурси не є неконституційним і не вміщує підстав для вимог про компенсацію. Суд також ствердив, що, оскільки закон про водні ресурси вступив у дію тільки через 31 місяць після його прийняття, зацікавлена сторона мала вісім років у запасі, на протязі яких вона мала змогу пристосуватись до зміни правових умов. Цей строк міг бути продовженим, якщо би було зроблено відповідне звертання за дозволом.

Справа про підземні води, розглянута у Федеральному Конституційному Суді Німеччини, цікава тим, що останній визначив, що право власності на землю - це, перш за все, право використовувати поверхню землі. В той час як право використовувати матеріали, які знаходяться на поверхні землі, дуже часто підлягає серйозним обмеженням. І навіть право розпоряджатися поверхнею землі у багатьох випадках підлягає конституційним обмеженням.

Як бачимо, право власності, його непорушність неможливо характеризувати як абсолютні. Разом з тим це право повинно бути надійно захищене від посягань на нього, адже воно разом з такими правами і свободами, як свобода підприємницької діяльності, свобода договору, вибір місця роботи, проживання і т.д. утворює каркас правової інфраструктури ринку, який є дуже важливим у суспільстві, де ринкова економіка перебуває на стадії становлення. Це особливо важливо в умовах України, де такі підстави обмежень здійснення права власності, як "інтереси суспільства", "суспільна необхідність" та й інші повинні отримати однозначне офіційне тлумачення.

2.2.2. Інтереси охорони навколишнього природного середовища як підстава обмежування здійснення прав людини. Інтереси охорони навколишнього природного середовища як підстава правообмежування є широкоживаною як в міжнародно-правових актах, так і в законодавстві України. Найпершим міжнародно-правовим документом, що був присвячений виключно питанням охорони навколишнього природного середовища, стала схвалена на міжнародній конференції з екологічних питань, яку було проведено під егідою ООН в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, Конвенція про біологічне різноманіття [115]¹³⁷⁾.

У національному законодавстві України інтереси охорони навколишнього природного середовища як підстава обмежування прав людини і громадянина в першу чергу передбачені у Конституції України. Так, стаття 41 Основного Закону

¹³⁷⁾[115] Конвенція про біологічне різноманіття//Екологія і закон: Екологічне законодавство України. У двох книгах. Книга 2. - К.: Юрінком Інтер. - 1997. - С. 494 - 517.

встановлює, що використання власності не може "погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі"[94]¹³⁸⁾. А стаття 50 проголошує, що "кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди" [94]¹³⁹⁾. З огляду на це одразу ж виникає логічне запитання: що ж розуміти під довкіллям, навколишнім природним середовищем? Для конкретизації поняття "навколишнє природне середовище" звернемося до чинного законодавства України. Стаття 5 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" характеризує навколишнє природне середовище як "сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в народному господарстві в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси"[116]¹⁴⁰⁾. Означення дає перелік основних елементів навколишнього природного середовища. І хоча на перший погляд ці поняття самоочевидні, вони можуть набувати специфічного змісту. Тобто, означення, даючи поняття навколишнього природного середовища, породжує цілу низку інших запитань: що таке атмосферне повітря, земля, надра і т.д.? У даному випадку Закон "Про охорону навколишнього природного середовища" є своєрідним фундаментом піраміди інших законодавчих актів, які уточнюють кожен сегмент, складник поняття "навколишнє природне середовище".

Означення землі в Земельному кодексі України (далі - ЗК) відсутнє [96]¹⁴¹⁾. Однак у статті 1 ЗК України встановлено завдання земельного законодавства, а саме - "регулювання земельних відносин з метою створення умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і господарювання; збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища, охорони прав громадян, підприємств, установ і організацій на землю". Очевидно, що вживане у цій статті поняття "поліпшення природного середовища" і поняття "охорона навколишнього природного середовища" є різними самостійними поняттями, які взаємодоповнюються. Стаття 40 ЗК України серед обов'язків власників земельних ділянок і землекористувачів згадує і обов'язок "не допускати погіршення екологічної обстановки на території в результаті своєї господарської діяльності". Крім того розділ III Земельного кодексу цілком присвячений охороні земель, яка в статті 82 ЗК України визначається як система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на їх раціональне використання, запобігання необґрунтованому вилученню земель із сільськогосподарського

¹³⁸⁾ [94] Конституція України//Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.

¹³⁹⁾ [94] Там само.

¹⁴⁰⁾ [116] Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища"//Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 41. - Ст. 546.

¹⁴¹⁾ [96] Земельний кодекс України//Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 25. - Ст. 354.

обороту, захист від шкідливих антропогенних впливів, а також на відтворення і підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду, забезпечення режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення. На нашу думку, поняття "охорона земель" є складовою частиною "інтересів охорони навколишнього природного середовища". Абсолютно тотожною статті 40 ЗК за текстуальним викладенням та змістом є стаття 11 Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" [117]¹⁴²⁾.

У преамбулі Закону України "Про охорону атмосферного повітря" [118]¹⁴³⁾ прямо вказується, що атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища, а в статті 2 цього ж закону зазначається, що він розроблений відповідно до Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища".

Стаття 1 Лісового кодексу України [119]¹⁴⁴⁾ теж зразу вказує, що лісові відносини в Україні регулюються цим кодексом, Законом України "Про охорону навколишнього природного середовища", іншими актами України. Стаття 3 кодексу визначає ліс як "сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що в своєму розвитку взаємопов'язані, впливають один на одного і на навколишнє середовище". В даному випадку можна говорити про деяку термінологічну невідповідність між термінами, вжитими у Лісовому кодексі України, та термінами Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища". При детальному аналізі термінології можна зробити висновок, що ліс не є, згідно із приведеним в Лісовому кодексі означенням, компонентом навколишнього природного середовища, в той час як Закон "Про охорону навколишнього природного середовища" включає його в перелік природних ресурсів, які входять у вищезгадане поняття. Кодекс України "Про надра" [120]¹⁴⁵⁾ визначає надра як частину земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймища і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Стаття 26 цього кодексу передбачає припинення права користування надрами в разі користування ними із застосуванням методів і способів, що негативно впливають на стан надр, призводять до забруднення навколишнього природного середовища або шкідливих наслідків для здоров'я населення.

Закон України "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" [121]¹⁴⁶⁾ вже у преамбулі проголошує примат прав людини, він встановлює

¹⁴²⁾ [117] Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про селянське (фермерське) господарство"//Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 32. - Ст. 341.

¹⁴³⁾ [118] Закон України "Про охорону атмосферного повітря"//Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №10. - Ст. 678.

¹⁴⁴⁾ [119] Лісовий кодекс України//Відомості Верховної Ради України. - 1994.- № 17. - Ст. 99.

¹⁴⁵⁾ [120] Кодекс України "Про надра"//Відомості Верховної Ради України. - 1994.- №36. - Ст. 310.

¹⁴⁶⁾ [121] Закон України "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку"//Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 12. -Ст. 81.

“пріоритет безпеки людини та навколишнього природного середовища”. Це - основоположний закон, своєрідна конституція в ядерному законодавстві України, де приведений достатньо повний перелік термінів та визначень, що стосуються проблем ядерної енергії. Крім того, у законі (стаття 5) проголошується, що одним з основних принципів державної політики у сфері використання ядерної енергії та радіаційного захисту є пріоритет захисту прав людини та навколишнього природного середовища. Стаття 46 даного Закону встановлює обмеження прав осіб, що перебувають на території ядерної установки. Персонал, відвідувачі, їх транспортні засоби можуть бути оплянуті посадовими особами підрозділу охорони з використанням спеціальних засобів виявлення боєприпасів, зброї, радіоактивних, отруйних та наркотичних речовин, інших предметів, за допомогою яких можливе вчинення диверсійних та терористичних актів. Також забороняються відео- та фотозйомки інженерних та технічних засобів охорони ядерних установок без дозволу експлуатуючої організації. Стаття 47 Закону встановлює заборону проведення зборів, мітингів, демонстрацій та інших громадських заходів на території ядерної установки чи об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, та в санітарно-захисній зоні. Цією ж статтею забороняється організація і проведення мітингів, демонстрацій, пікетування, блокування транспортних комунікацій та інших громадських заходів за межами території ядерної установки чи об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, та їх санітарно-захисних зон, якщо внаслідок проведення таких заходів може виникнути порушення дієздатності систем ядерної установки чи об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, або буде утруднено допуск персоналу, підвезення людей, вантажів, пожежної та іншої спеціальної техніки.

Крім вищезгаданих обмежень, даний закон передбачає й інші додаткові обмеження. Наприклад, стаття 64 закону встановлює, що керівник підприємства, установи, організації дає особам допуск до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках, за наявності позитивних висновків спеціальної перевірки всіх відомостей, що подають про себе особи, які бажають виконувати роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках. Цю спеціальну перевірку виконують державні органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність згідно з законодавством. А стаття 65 передбачає заборону особам, щодо яких проводиться спеціальна перевірка, брати участь в діяльності об'єднань громадян, яка не підлягає легалізації відповідно до законодавства або заборонена у встановленому порядку. Як бачимо, у Законі України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку” встановлено дуже суттєві обмеження здійснення прав людини. На нашу думку, вони об'єктивно необхідні з точки зору охорони навколишнього природного середовища. Тут доцільно згадати колишні часи соціалістично-капіталістичного протистояння, коли дії поліції США по розблокуванню території АЕС від демонстрантів трактувалися нами як грубе порушення права людини на свободу мітингів та демонстрацій. Однак на сьогодні

в нашому законодавстві введені аналогічні обмеження прав людини. Очевидно, що законодавством досягнуто паритету між забезпеченням прав людини та інтересами охорони навколишнього природного середовища, в тому числі і глобальної екобезпеки.

Для підтвердження практики застосування деяких із наведених вище законодавчих правообмежень нами було опрацьовано матеріали, які накопичилися у Львівській міжрайонній екологічній прокуратурі Львівської області, в об'єднанні "Львівліс" та у державному управлінні екобезпеки у Львівській області. На жаль, в екологічній прокуратурі та об'єднанні "Львівліс" не виявилось матеріалів, які проілюстрували б застосування такої підстави правообмеження, як інтереси охорони навколишнього природного середовища. Вказана ситуація зумовлена, мабуть, тим, що працівники екологічної прокуратури та об'єднання "Львівліс" порушують провадження стосовно лише посадових осіб, винних у забрудненні навколишнього природного середовища. Натомість у Державному управлінні екологічної безпеки у Львівській області, поряд із значною кількістю аналогічних справ, нами виявлено й яскраві випадки обмежування прав людини і громадянина в інтересах охорони довкілля. Так, постановою першого заступника прокурора Львівської області було порушено провадження про адміністративне правопорушення від 30 вересня 1996 року. Цією постановою було встановлено, що при обстеженні будинку по вулиці К.Цеткін 9а у місті Львові, належного громадянину Тепліцькому С.М., виявлено самостійно влаштовану ремонтну майстерню автомобілів, чим порушено статтю 12, 51 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", згідно яких громадяни зобов'язані здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів. Однак патент та погодження інших спеціальних служб були відсутні. На підставі вищевказаної постанови громадянин Тепліцький С.М. був підданий штрафу Державним управлінням екологічної безпеки у Львівській області за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища [122]¹⁴⁷⁾.

Постановою від 7 жовтня 1996 року першого заступника прокурора Львівської області було порушено адміністративне провадження проти громадянина Семена Л.М., жителя с.Оброшино Пустомитівського району Львівської області, який порушив статтю 84 ЗК України та статтю 44 Водного кодексу України, оскільки здійснював з своєї присадибної земельної ділянки скид стоків із гноєзбірника в природний потічок. Дані дії призвели до забруднення землі і поверхневих вод, що є порушенням статті 115 ЗК України, статті 100 Водного кодексу України. На підставі цієї постанови громадянин Семен Л.М. був оштрафований Державним управлінням екобезпеки у Львівській області [122]¹⁴⁸⁾.

¹⁴⁷⁾[122] Постанова № 03-441 Державного управління екобезпеки у Львівській області від 16.10. 1996 р. Архів державного управління екологічної безпеки у Львівській області.

¹⁴⁸⁾[122] Там само.

За результатами проведеного аналізу можна зробити висновок, що у законодавстві України досить повно висвітлена проблема інтересів охорони навколишнього природного середовища. Власне, вказане питання привернуло до себе увагу відносно недавно, після здобуття Україною незалежності. До цього ж часу вважалося, що проблема інтересів охорони навколишнього природного середовища в Україні відсутня взагалі і лишень аварія на Чорнобильській АЕС змусила суспільство зрозуміти всю серйозність ситуації. На сьогодні ж проблемою інтересів охорони навколишнього природного середовища займаються як відповідні державні служби, так і громадські організації (наприклад екологічна адвокатура).

2.2.3. Мораль як обмежувач здійснення прав людини. Чільне місце у формуванні духовного світу особистості та всього суспільства, його свідомості, культури належить моралі - соціальному регулятору, що цілеспрямовано впливає на людський розвиток і вдосконалення. Мораль - важливий елемент людської культури. Правове життя суспільства не може розвиватися без таких моральних категорій, як гуманізм, соціальна справедливість, совість, честь, добро, свобода і т.д. Органічне втілення цих моральних ідеалів і принципів у реальні правові відносини свідчить про підвищення моральної цінності права. Юристи вивчають, тлумачать, застосовують перш за все правові норми. Але для правильної оцінки поведінки суб'єктів правових відносин і правильного вирішення виниклих колізій постійно звертаються до етичних критеріїв, бо в основі права лежить мораль. Право - це засіб реалізації морально-гуманістичних ідеалів суспільства, а тому без уроків моралі, етики право немислиме [123]^{1 49)}.

Мораль - важливий соціальний інститут, одна із форм суспільної свідомості, це один із способів освоєння людиною дійсності, духовно-практичне відношення, в процесі якого виникають певні людські якості, що втілені в моральні цінності. Тобто, мораль - це сукупність поглядів, принципів, переконань, уявлень, що склалися історично, та сформованих на їх основі норм поведінки людей, які регулюють стосунки людей між собою, з колективом, суспільством і державою [124]^{1 50)}.

Дане означення, на нашу думку, відображає лише найзагальніші риси моралі. Фактично ж структура та зміст цього явища є глибшою, багатшою. Вона включає у себе такі психологічні моменти, як емоції, інтереси, мотиви, установки та інші складові. Моральні правила поведінки завжди формуються суспільством заради його потреб та інтересів. Система моральних норм складається з моральних

¹⁴⁹⁾ [123] Архангельський Л.М. Соціально-етические проблемы теории личности. - М. - 1974. - С. 23.

¹⁵⁰⁾ [124] Матузов Н.И. Мораль и нравственность. - М. - 1992. - С. 148

імперативів - вимог до людини, що живе в певному суспільстві. Ядром моралі є закріплені в її нормах загальнолюдські цінності, з яких найуніверсальнішими є поняття добра і зла та пов'язане з ними поняття про сенс життя людини.

У науковій літературі поняття "мораль" та "моральність" дуже часто ототожнюють [124]¹⁵¹⁾. Деякі аналітики пробують встановити розбіжності між цими поняттями, пропонуючи під мораллю розуміти сукупність норм, а під моральністю - ступінь їхнього дотримання, тобто фактичний стан, рівень моралі. На нашу думку, ці поняття не є тотожними, а моральність є дещо вужчим за змістом поняттям, аніж мораль.

Мораль має внутрішній та зовнішній аспекти. Перший аспект виражає глибину усвідомлення індивідом свого власного "Я", почуття власної гідності, самоповаги, усвідомлення себе як особистості. Адже ще І.Кант зауважив, що "хто перетворює себе у черв'яка, не повинен потім жалітися, що його топчуть ногами" [125]¹⁵²⁾. Уявлення про честь та безчестя - один із стрижнів моралі. А вищим законом і вищим судом для особи є її власна совість, тобто здатність людини до самооцінки та самоконтролю. "Закон, який живе в нас, - писав Кант, - називається совістю; совість є співвідношенням наших вчинків з цим законом" [126]¹⁵³⁾.

Другим аспектом моралі є конкретні форми прояву вказаних якостей, бо мораль неможливо звести до голих принципів. Внутрішній та зовнішній аспекти є тісно сплєтеними. Як писав Г.Гегель, "людина є рядом її вчинків... Яка людина зовнішньо, тобто у своїх діях, такою вона є і внутрішньо" [127]¹⁵⁴⁾. Тому неможливо скласти враження про людину по тому, що вона сама про себе думає чи декларує. Тільки вчинки можуть розкрити її дійсну сутність.

Моральний простір набагато ширший від правового простору, їхні межі не співпадають. Право регулює далеко не все, а лише найважливіші області суспільного життя, залишаючи за межами правової регламентації такі сторони людських стосунків, як дружба, смаки, мода і т.д. Однак сфери впливу права і моралі не співпадають лише частково і у великому обсязі перекривають одна одну. Вирішальне коло суспільних відносин складає предмет регулювання як права, так і моралі. Загалом же між ними можна встановити таке співвідношення: все, що регулюється правом, регулюється і мораллю, але не все, що регулюється мораллю, регламентується правом. Законодавство звичайно розглядається як атрибут держави, а не як ідеї, уявлення, хоча вони тісно переплітаються, оскільки якраз у законах і втілюються пануючі у суспільстві погляди. Загалом же можна стверджувати, що межі, які з'єднують та роз'єднують ці два явища, не залишаються статичними, вони є рухомими, такими, що зміщуються в ту чи іншу сторону в ході суспільного розвитку під впливом змін. Тобто те, що в один час регулюється

¹⁵¹⁾ [124] Матузов Н.И. Мораль и нравственность. - М. - 1992. - С. 148.

¹⁵²⁾ [125] Кант И. Метафизика нравов // Соч. Т. 4. - М. - 1965. - С. 376.

¹⁵³⁾ [126] Кант И. Метафизика нравов // Соч. Т. 4. Ч. 2. - М. - 1936. - С. 329.

¹⁵⁴⁾ [127] Гегель Г. Соч. Т. 1. М. - 1929. - С. 234.

правом, в інший може стати об'єктом лише морального впливу і навпаки. Навіть у межах одного типу суспільства, але на різних етапах його розвитку співвідношення між правом і мораллю змінюється.

Право і мораль плідно "співпрацюють" у сфері правосуддя, діяльності органів правопорядку, юстиції. Виражається це у різноманітних формах: при вирішенні конкретних справ, аналізі протиправних дій, життєвих ситуацій, особи правопорушника. Правосуддя не може бути відокремлено від справедливості, а остання полягає зовсім не у правомірному застосуванні каральних санкцій. Судовий діяч усім своїм способом дій стосовно людей, до діянь котрих він покликаний прикласти свій розум, працю і владу, повинен прагнути до здійснення морального закону [128]¹⁵⁵⁾. Правові норми служать і повинні служити провідниками моралі, закріплювати та захищати моральні підвалини суспільства.

Правові норми проявляються в зовнішніх джерелах (формах) права, спеціальних юридичних актах, які приймаються компетентними органами, і групуються за певними критеріями по галузях та інститутах, систематизуються у кодекси, статuti, основи законодавства для забезпечення зручності користування законодавством. Моральні норми існують в людській свідомості. Їх поява не пов'язана з волею законодавця чи окремих осіб. Вони виникають під впливом певних соціальних умов. Однак це не означає, що норми моралі завжди носять неписаний характер. Будучи санкціонованими державою, такі моральні принципи та цілі знаходять своє відображення безпосередньо в нормах тих чи інших нормативно-правових актів.

Стаття 35 Конституції України забезпечує право на таку моральну цінність, як свобода світогляду та віросповідання. Одним з обмежувачів здійснення цього права виступають інтереси моральності населення. Право на свободу думки, совісті та релігії обмежується і в міжнародно-правових актах. Однак у їх статтях, присвячених цьому праву людини, поряд з іншими обмежувачами виступає мораль (стаття 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та стаття 14 Конвенції про права дитини).

У контексті даного порівняння розглянемо співвідношення між мораллю та моральністю. З цього приводу в літературі різні думки. Ми ж поділяємо точку зору чеського філософа Я. Егнста, який стверджує, що під поняттям моралі слід розуміти сукупність моральних норм, а моральність відноситься до властивості бути моральними, тобто керуватися даною мораллю. Отже, моральність населення - це практика відношень між людьми, в той час як мораль - це певні принципи та норми поведінки людей. Тому вважаємо, що український законодавець невдало вжив у тексті статті 35 Основного закону поняття "моральність населення". Тут доцільніше було б вжити поняття "мораль", оскільки Конституція встановлює норми і принципи поведінки людей, а не узагальнює практику відношень між

¹⁵⁵⁾ [128] Кони А.Ф. Собр. соч. - М. - 1967. - С. 51.

ними. Однак у міжнародно-правових актах з питань прав людини поряд з таким обмежувачем прав людини, як мораль, застосовується також моральність населення. Наприклад, пункт 3 статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає, що право на вільне виявлення своєї думки може бути обмежене в інтересах моральності населення. У той же час, як зазначалося вище, обмежувачем права на свободу думки в даному Пакті виступає мораль. У статті 34 Конституції України, яка гарантує право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, серед обмежень використання права не передбачаються ні мораль, ні моральність населення.

З вищеведеного можна зробити висновок, що застосовуваний у Конституції України такий обмежувач прав людини і громадянина, як інтереси моральності населення, є вужчою підставою правообмеження, ніж передбачені в міжнародно-правових актах інтереси моралі.

В Конституції України та міжнародно-правових актах моральні цінності проголошуються досить часто. Але як підстави обмеження прав людини і громадянина вони застосовуються порівняно рідко. Обмеження прав людини і громадянина в інтересах моралі крім Конституції застосовуються і в іншому чинному законодавстві України. Зокрема стаття 6¹ Кодексу про шлюб та сім'ю України передбачає, що при здійсненні прав і виконанні обов'язків громадяни повинні поважати загальнолюдські принципи, всемірно сприяти зміцненню сім'ї. А стаття 70 цього ж Кодексу передбачає, що батьки або один з них можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони жорстоко поведуться з дітьми, шкідливо впливають на дітей своєю аморальною, антигромадською поведінкою [129]^{1 56)}.

В Кодексі законів про працю України (пункт 3 статті 41) передбачається, що однією з додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з працівником, який виконує виховні функції, є вчинення цим працівником аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи [130]^{1 57)}.

Обмеження прав людини і громадянина в інтересах моралі передбачені і в цивільному законодавстві України. Наприклад, у статті 7 Цивільного кодексу України встановлено, що громадянин або організація, відносно яких поширені відомості, що не відповідають дійсності і завдають шкоди їх інтересам, честі, гідності або діловій репутації, вправі поряд із спростуванням таких відомостей вимагати відшкодування майнової і моральної (немайнової) шкоди, завданої їх поширенням. А стаття 440¹ цього ж кодексу передбачає, що особа, яка своїми діяннями порушила законні права громадянина, відшкодовує заподіяну йому цим моральну шкоду, якщо не доведе, що моральна шкода заподіяна не з її вини [131]^{1 58)}.

¹⁵⁶⁾ [129] Кодекс про шлюб та сім'ю України. - //Право України. - 1996. № 1.

¹⁵⁷⁾ [130] Кодекс законів про працю України. Львів. - 1995. - С. 21.

¹⁵⁸⁾ [131] Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - 1996. - № 2. - С. 90.

Права людини і громадянина в інтересах моралі обмежуються і в Кримінальному кодексі України [132]⁵⁹⁾, який передбачає позбавлення волі чи виправні роботи різних строків або штраф за наступні діяння: наклеп, тобто поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу особу (стаття 125 КК України); образу, тобто умисне приниження честі і гідності особи, виражене в непристойній формі (стаття 126 КК України); обмірювання, обважування, перевищення встановлених роздрібних цін або інший обман покупців у торговельних підприємствах чи підприємствах громадського харчування (стаття 155 КК України); перевищення встановлених цін і тарифів на побутові і комунальні послуги, що надаються населенню, обрахування або інший обман замовників у підприємствах побутового обслуговування населення і комунального господарства (стаття 155¹ КК України); хуліганство, тобто умисні дії, що грубо порушують громадський порядок і виражають явну неповагу до суспільства (стаття 206 КК України).

Таким чином, як бачимо, в законодавстві України досить інтенсивно використовуються суто моральні поняття і категорії. Практика засвідчує, що вдосконалення законодавства і правозастосовчої діяльності можливе лише за умов тісної взаємодії правових і моральних засад, які утворюють особливу духовну атмосферу поваги до правил і еталонів поведінки, певних орієнтирів. Відхід від моральних принципів у будь-якій області суспільних відносин призводить до зменшення ролі інших соціальних регуляторів. Варто погодитися з Л.М. Архангельським, який вважає, що регулятивні функції, притаманні різним видам свідомості, реалізуються в поведінці людей не інакше, як за участю моральної свідомості [133]⁶⁰⁾.

Не менш інтенсивно мораль як підстава обмежування здійснення прав людини використовується й у практиці діяльності Європейського суду з прав людини. Наведемо декілька яскравих прикладів з практики його діяльності [134]⁶¹⁾. До Суду звернувся заявник пан Richard Handyside (справа Handyside v. the United Kingdom), який є власником видавничої фірми "Stage I" у Лондоні. Він опублікував книгу "Маленький червоний підручник"⁶²⁾. Місцевим судом проти заявника було винесено обвинувачення у зв'язку з порушенням Закону про непристойні публікації. На нього був накладений штраф, а книги, які залишилися, наказано було знищити. Рішенням Суду від 7 грудня 1976 року було постановлено, що по обставинах цієї справи порушення вимог статті 10 Конвенції не було. Судом встановлено, що заходи, вжиті до цієї книги та її видавця у 1971 році, не були необхідними, оскільки у Сполученому Королівстві є крайня терпимість до видань,

⁵⁹⁾ [132] Кримінальний кодекс України. Затверджено Законом від 28 грудня 1960 р. Офіційний текст із змінами та доповненнями за станом на 1 лютого 1995 р. - К. - 1995.

⁶⁰⁾ [133] Архангельский Л.М. Проблемы теории личности. - М. - 1978. - С. 23.

⁶¹⁾ [134] Інформація щодо рішень Суду вміщена у книзі: Дженис М., Кэй Р., Бредлі Э. "Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии)". Пер.с англ. - М.: "Права человека" - 1997.

що є “чистою порнографією” і позбавлені інтелектуальних чи художніх цінностей. При розгляді цієї справи Суд підкреслив, що, оскільки вимоги моралі відрізняються в різних країнах, особливо необхідно поважати судження національних законодавчих органів стосовно заходів, необхідних для захисту моралі.

Ці ж аргументи Суд використав у справі *Muller and others v. Switzerland*. Дана справа торкалася переслідування кантональною владою художника і тих, хто рекламував художню виставку, за демонстрацію ними непристойних матеріалів. Касаційне відділення по кримінальних справах Федерального суду Швейцарії зробило висновок, що картини, про які йде мова, зображають “оргію непристойної сексуальної практики, показану грубо на картинах великого формату”. На заявників було накладено штраф, а самі картини Федеральний суд розпорядився передати на збереження в музей. Картини були повернуті власнику за його клопотанням через 8 років. Розглянувши звернення заявника, Суд своїм рішенням від 24 травня 1988 року не виявив порушення статті 10 Конвенції. Суд визнав, що концепції сексуальної моралі в останні роки змінилися. Однак, ознайомившись з картинами, він не вважає необгрунтованою думку швейцарських суддів, що згадані картини грубо зневажають уявлення про сексуальні пристойності, притаманні людям із звичайною чутливістю. За цих обставин, на думку Суду, з врахуванням свободи угляду, згідно пункту 2 статті 10 Конвенції швейцарські суди були вправі вважати необхідним, для захисту моралі, накласти на заявників штраф за обнародування непристойних матеріалів.

Аналізуючи справи *Muller and others v. Switzerland* і *Handyside v. the United Kingdom*, можна дійти висновку, що вони подібні за змістом. Однак Судом по них постановлені діаметрально протилежні рішення. Це зумовлено тим, що Суд бере до уваги особливості національного законодавства кожної країни, а зміст пануючої моралі в різних країнах не є тотожним. Ймовірно, що якби окреслені в цих справах ситуації виникли б у державах з іншими моральними стандартами, то й іншим було б рішення Суду.

На основі всього вищевикладеного можна зробити висновок, що моральні засади суспільства є одним з факторів, який слід брати до уваги, здійснюючи права і свободи людини. Ефективність найдосконалішого закону зменшується в результаті дії негативних моральних явищ. І навпаки, опора на моральні цінності суспільства виступає дієвим важелем дотримання закону. Сила закону стократно збільшується, якщо він опирається не тільки на владу, але і на мораль. В свою чергу, дія моралі у великій мірі залежить від чітко функціонуючої юридичної системи.

2.2.4. Неприпустимість порушення прав інших людей як підстава обмежування здійснення прав людини. Наше дослідження було б неповним, коли б ми не торкнулися такої підстави правообмеження, як непорушення прав

що є "чистою порнографією" і позбавлені інтелектуальних чи художніх цінностей. При розгляді цієї справи Суд підкреслив, що, оскільки вимоги моралі відрізняються в різних країнах, особливо необхідно поважати судження національних законодавчих органів стосовно заходів, необхідних для захисту моралі.

Ці ж аргументи Суд використав у справі *Muller and others v. the Switzerland*. Дана справа торкалася переслідування кантональною владою художника і тих, хто рекламував художню виставку, за демонстрацію ними непристойних матеріалів. Касаційне відділення по кримінальних справах Федерального суду Швейцарії зробило висновок, що картини, про які йде мова, зображають "оргію непристойної сексуальної практики, показану грубо на картинах великого формату". На заявників було накладено штраф, а самі картини Федеральний суд розпорядився передати на збереження в музей. Картини були повернуті власнику за його клопотанням через 8 років. Розглянувши звернення заявника, Суд своїм рішенням від 24 травня 1988 року не виявив порушення статті 10 Конвенції. Суд визнав, що концепції сексуальної моралі в останні роки змінилися. Однак, ознайомившись з картинами, він не вважає необгрунтованою думку швейцарських суддів, що згадані картини грубо зневажають уявлення про сексуальні пристойності, притаманні людям із звичайною чутливістю. За цих обставин, на думку Суду, з врахуванням свободи угляду, згідно пункту 2 статті 10 Конвенції швейцарські суди були вправі вважати необхідним, для захисту моралі, накласти на заявників штраф за обнародування непристойних матеріалів.

Аналізуючи справи *Muller and others v. Switzerland* і *Handyside v. the United Kingdom*, можна дійти висновку, що вони подібні за змістом. Однак Судом по них постановлені діаметрально протилежні рішення. Це зумовлено тим, що Суд бере до уваги особливості національного законодавства кожної країни, а зміст пануючої моралі в різних країнах не є тотожним. Ймовірно, що якби окреслені в цих справах ситуації виникли б у державах з іншими моральними стандартами, то й іншим було б рішення Суду.

На основі всього вищевикладеного можна зробити висновок, що моральні засади суспільства є одним з факторів, який слід брати до уваги, здійснюючи права і свободи людини. Ефективність найдосконалішого закону зменшується в результаті дії негативних моральних явищ. І навпаки, опора на моральні цінності суспільства виступає дієвим важелем дотримання закону. Сила закону стократно збільшується, якщо він опирається не тільки на владу, але і на мораль. В свою чергу, дія моралі у великій мірі залежить від чітко функціонуючої юридичної системи.

2.2.4. Неприпустимість порушення прав інших людей як підстава обмежування здійснення прав людини. Наше дослідження було б неповним, коли б ми не торкнулися такої підстави правообмеження, як непорушення прав інших людей (зокрема права на честь і гідність та права на повагу до особистого

громадянина. Можна погодитися з твердженням про те, що внутрішня (суб'єктивна) сторона честі включає в себе також і свідомість (оцінку) власної гідності, яка саме цим і відрізняється від честолобства [140]¹⁶⁷⁾.

Крім понять “честь” та “гідність” у законодавстві з'явилось і порівняно нове для української юриспруденції поняття “ділова репутація”. У юридичній літературі під діловою репутацією розуміють, як правило, думку, що склалася про людину, яка полягає у оцінці її суспільно значимих якостей [141]¹⁶⁸⁾. Тобто, ділова репутація є однією із складових, яка входить у поняття “честь”. Поняття честі значно ширше поняття ділової репутації. У нинішніх умовах поняття ділової репутації перш за все пов'язується з підприємницькою діяльністю і визначається як позитивна оцінка суспільством ділових якостей особи.

Для наочної ілюстрації застосування такої підстави обмежування здійснення прав людини, як непорушення права іншої особи знову звернемося до рішень Суду [134]¹⁶⁹⁾. Пан Antony Tyner (справа Tyner v. the United Kingdom), громадянин Сполученого Королівства, народився 21 вересня 1956 року, проживає в Каслтауні на острові Мен. 7 березня 1972 року місцевий суд визнав його винним у незаконному нападі на старшого учня цієї ж школи з метою заподіяти тілесні ушкодження. У цей же день на підставі відповідної правової норми заявник був засуджений до трьох ударів різками. Покарання застосовувалося згідно зі Статутом острова Мен, що передбачає побиття різками осіб чоловічої статі у віці від 11 до 16 років, визнаних винними в нападі чи побитті. Заявнику досить довго довелося чекати в поліцейській дільниці приїзду лікаря, а ввечері того ж дня до нього застосували дане покарання. Різки зламалися при першому ж ударі. Шкіра у заявника при цьому не була пошкоджена, але здулася, а потім півтора тижня відчувався біль. Суд, розглянувши справу Tyner v. the United Kingdom, вважає, що призначене йому покарання не було “катуванням” за змістом статті 3 Конвенції. Суд також вважає, що дане покарання не було “нелюдським”. Відповідно, на думку Суду, слід лише визначити, чи було вказане покарання таким, що принижує гідність людини. Своїм рішенням від 25 квітня 1978 року по даній справі Суд постановив, що тілесне покарання, застосоване до заявника, принижує людську гідність. Суд зробив висновок, що заявник був підданий покаранню, в якому елемент приниження досягнув рівня, притаманного поняттю “покарання, що принижує людську гідність”.

На нашу думку, рівень елементу приниження визначається Судом достатньо суб'єктивно, без якихось усталених критеріїв. Так, Суд не визнав, що призначене покарання було катуванням на тій підставі, що заявник “не зазнав страждань того

¹⁶⁷⁾ [140] Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. - М.: Юр. лит. - 1971. - С. 13.

¹⁶⁸⁾ [141] Марогулова И.Л. Защита чести и достоинства личности. - М. - 1998. - С. 14.

¹⁶⁹⁾ [134] Див: Дженис М., Кэй Р., Брэдли Э. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии). Пер. с англ. - М.: “Права человека” - 1997.

рівня, який зумовлює дане поняття". Суд також не вважає, враховуючи обставини справи, що був досягнутий рівень, який можна було б кваліфікувати як "нелюдське покарання".

В іншому випадку заявником був ув'язнений, який страждав психічними розладами. Коли він оголосив голодування, адміністрація помістила його в лікарню, де його примусово годували, лікували із застосуванням седативних препаратів, одягнули йому наручники та іноді надовго прив'язували ремнями до ліжка. Суд не виявив тут порушення статті 3 Конвенції, зазначивши, що, "як правило, захід, необхідний з терапевтичної точки зору, не може вважатися нелюдським або таким, що принижує гідність". Більше того, на думку Суду, у цій справі "нема достатніх доказів, які спростували б твердження уряду, що, згідно із загальноновизнаним в той час принципом психіатрії, лікування, про яке йде мова, було виправдане медичною необхідністю".

На основі щойно наведених рішень можна зробити висновок, що іноді Суд без врахування абсолютно конкретних причин і обставин не може встановити, чи є поведження таким, що є нелюдське або принижує гідність, оскільки воно в певних випадках може вважатися виправданим.

Свобода слова. Стаття 34 Конституції України, гарантуючи кожному право на свободу думки і слова, обмежує здійснення даного права для захисту репутації або прав інших людей. Передбачають обмеження щодо свободи слова й інші законодавчі акти України. Зокрема стаття 3 Закону України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 16 листопада 1992 року містить цілий перелік підстав, котрі обмежують свободу слова. Згідно з цією статтею, забороняється використання друкованих засобів масової інформації для втручання в особисте життя громадян, посягання на їх честь і гідність. Встановлене обмеження на свободу слова і Закон України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 року, даючи у статті 46 перелік тих відомостей, поширення та розголошення яких забороняється.

Свого часу в кандидатській дисертації Н.І. Титової свобода слова визначалась як гарантоване державою безпосереднє право вільно і необмежено висловлювати, обговорювати і поширювати свої думки [142]⁷⁰⁾. Та час вніс свої корективи, і сьогодні законодавство встановлює певні обмеження на здійснення цього права в інтересах забезпечення інших прав людини, в тому числі і права на честь і гідність [143]⁷¹⁾. Дякуючи свободі слова, людина разом з іншими співгромадянами бере участь у житті суспільства, зокрема у житті політичному. Свобода слова є однією з головних складових демократії. Без неї нема правдивої участі у політичному

⁷⁰⁾ [142] Титова Н.І. Свобода слова граждан СССР. Автореф. канд. дисс.юрид.наук. - Львов. - 1958.

⁷¹⁾[143] Mervills J.G: The Development of International Law by the European Court of Human Rights. Manchester University Press. - 1988. - P. 122.

житті, нема відкритості думки, плюралізму, толерантності та взаємної поваги людей. Необґрунтовані чи надмірні обмеження свободи слова спонукають наростання суспільної напруги, а у певних ситуаціях можуть призвести і до вибуху суспільного незадоволення та деструкції. Суддя Верховного Суду Японії Жіро Танака висловив думку, що коли б свобода слова могла бути легко обмежена за допомогою поглядів більшості у парламенті чи в уряді, то фундаментальні засади демократії були б вирвані з корінням, а розвиток культури та пошук правди були б неможливими [144]¹⁷²⁾.

Свобода слова, як кожне інше право людини, є та повинна бути обмежена. Завжди потрібним є визначення меж між використанням цього права та зловживанням ним. Щонайперше межі для своєї свободи слова встановлює сама людина. Вирішальну роль при цьому відіграє почуття відповідальності людини за своє соціальне обличчя, реалізацію власних інтересів, досягнення бажаної мети. Але почуття відповідальності у людей буває різним. У одних воно є чітко вираженим, а у інших буває відсутнім загалом. Тому почуття відповідальності не є і не може бути єдиним визначником меж між використанням права на свободу слова та зловживання ним. Звичайно, що не можна недооцінювати почуття відповідальності у людини, однак, на нашу думку, не слід і базувати на ньому надії про те, що вона не буде зловживати своїм правом на свободу слова. Існують певні межі свободи слова, які зумовлюються, перш за все, вихованням у сім'ї, в школі, середовищем на виробництві і т.д. Однак, безсумнівно, найбільше значення мають межі, які встановлює держава. Загалом, кожна людина прагне для себе свободи, яка була б найменш обмежена. Натомість кожен вважає за можливе і слушне якнайбільше обмеження інших у свободі слова, оскільки суб'єктивно переконаний, що це принесе шкоду суспільству чи потягне за собою якісь інші непотрібні наслідки.

Нинішня правозастосувальна практика в Україні є досить багатого на приклади судового захисту громадянами їхніх порушених прав і свобод, зокрема права на честь і гідність та права на свободу слова. Наведемо лише деякі з цих прикладів. До Жовтневого районного суду м.Дніпропетровська з позовом до голови обкому Соціалістичної партії України Віктора Березки про захист честі і гідності звернувся лідер місцевої організації "Державна самостійність України" Андрій Якименко. Підставою позову стала публікація в обласній газеті соціалістів "Трудове Придніпров'є" невеликої замітки під назвою "Місцеві фашисти розперезалися". Опублікувавши вищезгадану статтю, Віктор Березка використав своє конституційне право на свободу слова. Однак Андрій Якименко сприйняв це як образ і звернувся до суду за захистом своєї честі і гідності. В судовому засіданні п.Березка заявив, що він прямо не звинувачував п.Якименка у фашизмі, однак

¹⁷²⁾ [144] The Japanese Legal System, Introductory Cases and Materials. Edited by Hideo Tanaka, Assisted by Malcolm D.H.Smith. University of Tokyo Press, Fifth printing. - 1988. - P.756.

надав суду цілу низку документів і заяв місцевої організації ДСУ, які дають підставу для роздумів з цього приводу. Натомість позивач стояв на тому, що він є глибоким національним патріотом, а не фашистом. За наполяганням сторін питання про з'ясування змісту термінів "фашизм" і "націоналізм" було передано на експертизу до Дніпропетровського університету. Експерт, професор кафедри історії держави та права, Карло Марков визнав "близьку спорідненість" фашизму та крайнього націоналізму, зауваживши при цьому, що перший - це система поглядів, а другий виражає "у примітивній формі ідеї національного панування". На підставі представлених відповідачем документів та спираючись на вищезгаданий висновок експерта, суд ствердив, що позиція місцевого лідера ДСУ "не є чужою заходам і методам фашизму", а тому відхилив позов як безпідставний [145]¹⁷³⁾.

Аналізуючи матеріали даної цивільної справи, можна прийти до висновку, що сьогодні українське суспільство є дуже розшарованим за регіональним принципом. Бо, зважаючи на нинішні політичні реалії в різних регіонах України, можна з впевненістю стверджувати, що якщо б справа подібного змісту розглядалась, наприклад, у Львові, то інший експерт на запит суду дав би інакше ніж у першому випадку визначення фашизму та націоналізму. Тим більше, що в Україні, на відміну, скажімо, від Росії, досі нема юридичного визначення поняття фашизму. А за наявності іншого висновку експерта іншим було б і рішення суду. Слід, однак, відзначити, що дана ситуація не є притаманною лише Україні чи іншим пострадянським країнам. Подібне спостерігається й у практиці судів інших країн Європи та у практиці Європейського суду з прав людини; цей суд по схожих за фабулами справах приймає іноді діаметрально протилежні рішення, зважаючи на те, якої саме країни чи навіть регіону країни стосується справа, що розглядається.

Досить цікавою, на наш погляд, є й справа за позовом Я.А.Лемика до редакції газети "Експрес" та М.А.Греділя про захист честі, гідності та ділової репутації, що розглядалась Франківським районним судом м.Львова. Позивач звернувся до суду у зв'язку із публікацією у цій газеті статті, де його звинувачують у корупції. Стаття була побудована на даних, отриманих кореспондентом від працівника управління по боротьбі з організованою злочинністю управління Міністерства внутрішніх справ України у Львівській області. Однак згадане управління своїм листом на адресу суду повідомило, що жодна офіційна інформація стосовно позивача до газети "Експрес" не подавалась. Відповідачі ж не довели суду, що інформація стосовно позивача здобута з офіційного джерела, а також з інших достовірних джерел. Тому позов Лемика Я.А. був судом частково задоволений, а саме рішенням від 28 жовтня 1997 року газету "Експрес" зобов'язано спростувати відомості про те, що працівники Львівського управління по боротьбі з організованою злочинністю виявили факт здійснення корупційних дій з боку депутата міської Ради, голови постійної депутатської комісії з культури,

¹⁷³⁾ [145] Рижков В. Важко бути патріотом // "День". 1997. 15 листопада.

молоді та спорту, президента "Галицької видавничої спілки" Ярослава Лемика [146]¹⁷⁴⁾.

Як бачимо, у цьому випадку кореспондент газети дійсно скористався неофіційною інформацією, що й, фактично, спричинило те, що судом було задоволено позовні вимоги п. Лемика. Однак, на нашу думку, з певною мірою умовності можна стверджувати, що якщо б відповідач не задовільнився рішенням суду першої інстанції і, пройшовши всі національні судові інстанції, звернувся за захистом свого права на свободу слова до Європейського суду з прав людини, то, цілком ймовірно, що рішення останнього було б іншим, аніж рішення Франківського районного суду м. Львова. Підставою для такого висновку є вивчення практики Суду, зокрема справи *Lingens v. Austria* [134]¹⁷⁵⁾. Заявник по даній справі був засуджений в Австрії за те, що у двох статтях, опублікованих у віденському журналі "Профіль" 14 та 21 жовтня 1975 року, вжив деякі вирази ("аморально", "недостойно") стосовно до особи, яка в той час була Федеральним канцлером Австрії. Зміст і тон статей були цілком врівноваженими. Однак щодо деяких виразів Віденським апеляційним судом була висловлена думка, що вони можуть зашкодити репутації п. Крайського. Тому цей суд, вважаючи, що вищезгадані вирази зашкодять репутації п. Крайського як політичного діяча; наклав на п. Лінгенса штраф, а також постановив конфіскувати відповідні номери журналу "Профіль" і опублікувати рішення суду. Заявник звернувся до Європейського суду, який своїм рішенням від 8 липня 1986 року визнав, що мало місце порушення статті 10 Конвенції. Цим судом встановлено, що втручання в здійснення п. Лінгенсом свободи виявлення своєї думки "не було необхідним для захисту моралі в демократичному суспільстві", воно не відповідає законній меті. Суд прийшов до висновку, що вирок, винесений Лінгенсу, може загальмувати в заявника та інших журналістів бажання висловлювати аналогічні критичні зауваження за інших обставин. Тобто Суд визначив, що висловлювання про політичні проблеми та про політичних діячів відіграють центральну роль у функціонуванні демократичного суспільства.

Подібність двох вищезгаданих справ полягає у тому, що і Крайський як Федеральний канцлер Австрії, і Лемик як депутат та член обласного проводу Конгресу українських націоналістів - політичні діячі (хоча і різних рівнів). Якщо ж політичний діяч перестає бути досяжним для критики, то виникає загроза того, що він може певним чином ізолюватися від своїх виборців. А отже, у нього може виникнути почуття безкарності, котре стане ґрунтом для можливих зловживань політичним діячем своїм службовим статусом.

У контексті вищенаведеної справи Лемика слід зауважити, що законодавство України й інші юридичні акти ненормативного характеру, якими регулюються

¹⁷⁴⁾ [146] Архів Франківського районного суду м. Львова за 1997 рік.

¹⁷⁵⁾ [134] Дженис М., Кэй Р., Бредли Э. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии). Пер. с англ. "Права человека". - 1997. - С. 210.

питання свободи слова, є станом на сьогодні децю суперечливими. Так, досі є чинною Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 вересня 1990 року, яка фактично обмежує право журналістів збирати свідчення про публічних політиків, що, до речі, суперечить чинній Конституції України. Крім того, недоліком українського законодавства є те, що законодавець не встановив якихось сталих критеріїв оцінки ступеня моральних страждань та ступеня приниження ділової репутації. Це призводить до того, що як сторонами по справі, так і судом досить довільно визначаються суми відшкодування моральних збитків.

Не менш багатою на приклади судового захисту громадянами своєї честі і гідності є і правозастосувальна практика Росії. Так, газетою "Правда" було опубліковано неперевірену інформацію стосовно відомої голандської трастової компанії GMM та її директора Антона Ненахова. Після тримісячного слухання справи Тверський міжрайонний народний суд м. Москви визнав що інформацію такою, що "не відповідає дійсності", а також зобов'язав "Правду" опублікувати спростування [137]^{1 76)}. Крім того, з газети у солідарній відповідальності з її кореспондентом в Амстердамі С.Меньшиковим було стягнуто на користь директора GMM Антона Ненахова один мільйон рублів як компенсацію моральної шкоди. Таким чином, кореспондент "Правды", використавши своє право на свободу слова, але опублікувавши неперевірені відомості, обмежив право А.Ненахова на честь і гідність.

Порівнюючи стан захисту права людини на свободу слова в Україні та в Російській Федерації, ми не могли не зауважити того, що останнім часом в Росії робляться спроби збільшення державного контролю за пресою. Зокрема у жовтні 1997 року при Президентові Росії було створено комісію по протидії екстремізму. Ця комісія, очолювана міністром юстиції РФ, покликана "слідкувати за ідеологією реєстрованих засобів масової інформації і відсікати ті з них, котрі проповідують фашизм чи інші радикальні теорії" [147]^{1 77)}. Тобто, на нашу думку, дана комісія - це державний орган, який обмежує свободу слова в Росії. Адже під приводом ідеології можна закрити будь-яке видання, котре з тих чи інших причин є неугодним для влади.

Судова статистика України чітко свідчить про те, що випадки, коли за публікацію відомостей, які не відповідають дійсності, ганьблять честь і гідність людини, відповідачами стають засоби масової інформації, зокрема друковані засоби і конкретні автори, не є поодинокими. Таке взаємообмежування права на свободу слова і права на честь і гідність є для правової держави нормальною практикою. Для підсилення об'єктивності дослідження цієї проблеми ми аналізували не тільки внутрішньодержавну правозастосувальну практику, але й практику інших пострадянських країн, зокрема Російської Федерації. Оскільки

¹⁷⁶⁾ [137] Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита. - М. - Юристъ. - 1994. - С. 45.

¹⁷⁷⁾ [147] "Известия". 1997, 12 ноября.

Україна є членом Ради Європи і прагне тісніше співпрацювати з європейськими структурами, ми проаналізували і деякі справи, що розглядалися в Європейському суді з прав людини.

Спираючись на проведений аналіз, можна коротко підсумувати, що загалом має місце тісне взаємообмеження у використанні права на честь і гідність і права на свободу слова. Адже людина, виголошуючи промову, публікуючи статтю в друкованих засобах масової інформації чи просто спілкуючись з іншою людиною, тобто реалізуючи своє право на свободу слова, завжди ризикує порушити право іншої людини на честь і гідність. Тим більше, що кожна людина, зважаючи на її суб'єктивні особливості (світогляд, ідеологічні та ціннісні установки, громадянську позицію, моральні орієнтири) по-своєму сприймає та тлумачить інформацію, отриману в процесі спілкування, а отже, і реагувати на неї може по-різному. Тобто, якщо одна людина може певну інформацію, висловлену на її адресу, вважати позитивною, схвальною, інша людина - залишитися байдужою щодо неї, то третя може сприйняти цю інформацію як таку, котра ганьбить її честь і гідність [148]¹⁷⁸⁾.

Окремо можна висловити міркування з приводу рішення Суду по справі *Lingens v. Austria*. Видається, що приклад рішення цього суду щодо політичного діяча є лише одним з проявів більш загальної залежності між межею використання права на свободу слова та межею використання права на честь і гідність. Ця залежність полягає у тому, що важливим чинником, зумовлюючим співвідношення цих меж, є соціальний статус, громадське становище тієї особи, щодо якої інша особа реалізує своє право на свободу слова.

¹⁷⁸⁾[148] Панкевич І.М. Право людини на честь, гідність та право на свободу слова:

діалектика взаємообмежень // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 1999. — Випуск 34. — С. 87.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Дослідження обраної проблеми має спиратися на достатньо відпрацьований поняттєво-термінологічний апарат, не всі складові якого належно висвітлені у науковій літературі (зокрема поняття змісту прав людини, поняття обсягу прав людини, поняття підстав обмежування прав людини тощо).

Зміст прав людини – це сукупність умов та засобів, з яких складаються можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку.

Обсяг прав людини, як і будь-яка кількість, визначається за допомогою певних одиниць виміру (наприклад кількість певних можливих варіантів поведінки, кількість часу, кількість благ, розмір пільг та ін.). Одиниці виміру “кількості” (обсягу) прав людини не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких прав людини. Характер таких одиниць виміру зумовлюється, насамперед, змістом тих можливостей людини, які відображені її відповідними правами, а також особливостями самих носіїв (суб’єктів) прав та специфікою об’єктів цих прав (тобто тих чи інших благ). Звуження змісту прав людини неодмінно тягне за собою і звуження їхнього обсягу. Зміни ж в обсязі прав людини не завжди (не обов’язково) викликають зміни в їх змісті.

На основі аналізу змісту статті 3 Конституції України зроблено висновок про те, що поняття утвердження прав людини та поняття забезпечення прав людини є нетотожними.

Скасування прав людини – це найгірший вид обмеження прав людини і громадянина, обмеження їх начеби до нуля, при якому відбувається повна ліквідація, знищення прав людини.

Здійснення (реалізація) прав людини – це практичне використання нею тих можливостей, які відображені її відповідними правами. Якщо права людини закріплено у міжнародних чи національних юридичних актах, то здійснення прав людини може бути ототожнене з однією із відомих форм правореалізаційної діяльності – використанням юридичних норм. Якщо ж права людини не закріплено у таких актах, тоді здійснення прав людини має розглядатися як виключно загальносоціальний (неюридичний) феномен.

Видається підставним включити до поняттєвого апарату, що торкається розглядуваної тут проблематики, також і поняття сфери здійснення прав людини. Беручи до уваги розглянуті вище види сфер правового регулювання, можна виділити наступні сфери здійснення прав людини:

1. сфера можливого здійснення прав людини – це та ділянка суспільних відносин,

де в принципі могли б існувати та здійснюватися права людини;

2. сфера необхідного здійснення прав людини торкається тієї групи прав людини, без здійснення яких людина за даних конкретно-історичних умов не може нормально існувати та розвиватись;

3. сфера легального здійснення прав людини – це та ділянка суспільного життя, де законом не забороняється (при загальнодозволеному типі правового регулювання) чи прямо дозволяється (при спеціальнодозволеному типі правового регулювання) здійснення прав людини;

4. реалізаційна сфера здійснення прав людини – це та ділянка соціального простору, в межах якої відбувається реальне здійснення людиною належних їй природних прав.

Межі (обмеження) прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, і юридичні норми, встановлені міжнародним чи національним правом. У цьому випадку певні обмеження (межі) прав людини є продуктом відповідно нормотворчої діяльності міжнародних чи державних органів.

Обмежування здійснення прав людини – це діяльність компетентних державних органів по встановленню меж (обмежень) щодо здійснення прав людини. Отже, межі (обмеження) прав людини та обмежування здійснення прав людини – це явища і, відповідно, поняття нетотожні.

Обмеження прав людини слід відрізнити від порушення прав людини, оскільки правові наслідки в обох випадках є різними і обґрунтоване обмеження прав людини не повинно безпідставно піддаватися критиці, позаяк воно значною мірою якраз і спрямоване на належне визнання й утвердження прав інших людей. Це відрізнення зумовлюється поділом обмежень прав людини на обґрунтовані та необґрунтовані. Останній вид обмежень якраз і слід вважати порушенням прав людини.

Обмежування прав людини має бути підпорядкованим наступним загальним принципам:

- обумовленість меж прав людини конкретно-історичними обставинами;
- збалансованість інтересів конкретної людини з інтересами групи людей;
- забезпечення справедливого балансу приватних та публічних інтересів;
- співмірність заходів, вжитих щодо обмежування здійснення прав людини, меті права, яке обмежується;
- пріоритет меж прав людини, встановлених міжнародними актами, щодо меж, встановлених національним законодавством;
- неприпустимість встановлення у поточному законодавстві меж прав людини, вужчих, ніж ті межі, які передбачені у Конституції України;
- недискримінація (формальна рівність) однойменних суб'єктів;
- законність та обґрунтованість обмежень прав людини.

Встановлення загальних принципів правообмежування має не тільки

теоретичне, але й практичне значення. Воно полягає у тому, що ці принципи можуть слугувати критерієм правомірності обмежування прав людини у законодавстві та правозастосуванні. Порушення (недотримання) вказаних принципів призводить і до порушення встановлених законодавством меж здійснення прав людини.

Крім загальних принципів, можуть бути виділені й спеціальні принципи правообмежування. Змістовна специфіка останніх зумовлюється особливостями носіїв (суб'єктів) цих прав, об'єктів таких прав та іншими обставинами. Наприклад, до спеціального принципу правообмежування слід віднести принцип посиленого обмежування прав власників землі як наслідок універсальності її соціального призначення.

Підстави обмежування прав людини – це певні особисті (індивідуальні) та соціальні (колективні) інтереси, задля забезпечення яких нормовстановлюючий орган вважає за необхідне обмежувати певні права людини. Такі підстави можуть бути класифіковані на наступні види:

- соціальні та несоціальні;
- ті, які закріплені у міжнародних актах чи в актах національного законодавства (легалізовані підстави), та ті, що не закріплені у них (нелегалізовані підстави);
- постійні та тимчасові;
- внутрішньодержавні та міжнародно-правові;
- застосовувані у всіх країнах світу та застосовувані тільки у деяких країнах;
- ті, які обмежують основні права людини, та такі, що обмежують інші (неосновні) права людини.
- ті, що стосуються обмежування прав усіх людей, та такі, що стосуються обмеження прав лише деяких груп людей (жінок, національних та релігійних меншин тощо).

Порівняння Загальної Декларації прав людини із іншими міжнародно-правовими актами у галузі прав людини, здійснене з огляду на підстави правообмеження, виявило, що деякі встановлені Конвенцією з прав людини та основних свобод "обмежувачі" поглинаються змістовно більш ширшими підставами обмеження, які зазначено у Загальній Декларації прав людини. Зокрема застосовуваний у Декларації такий критерій правообмежування, як забезпечення належного визнання і поваги прав та свобод інших (стаття 29.2 Декларації), є настільки змістовно "розмитим", що охоплює, поглинає й такі підстави правообмежень, як "захист здоров'я або моралі" та "запобігання заворушенням і злочинам" (стаття 11 Конвенції). Подібна ж ситуація спостерігається й при порівнянні Декларації з Міжнародними пактами про економічні, соціальні і культурні права та про громадянські і політичні права. У них також запроваджено більше, ніж у Декларації, підстав обмеження прав людини. Якщо ж порівнювати ці Пакти також і між собою, то виявляється, що у першому з них таких підстав є більше, ніж у другому. Йдеться про службу в Збройних Силах, поліції або

адміністрації держави (як підставу обмеження економічних та соціальних прав).

Таке ж саме порівняння Загальної декларації прав людини з Конституцією України показало, що Конституція України містить більше підстав для обмежування здійснення прав людини, аніж Декларація. Гадається, що український законодавець прагнув досягнути максимальної конкретизації меж щодо здійснення людиною певного права, гарантованого їй Конституцією України. Однак тут може виникнути інша небезпека - надмірна державна регламентація в усіх сферах суспільного життя. Порівняльний аналіз, здійснений під таким же кутом зору, Конституції України та згаданих Міжнародних пактів показав, що Конституція України вміщує такі ж підстави обмеження прав людини, як і Пакти. Винятком є лише Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, де у статті 8, крім державної безпеки, громадського порядку, захисту прав і свобод інших, підставою обмеження економічних та соціальних прав є служба в Збройних Силах, поліції або в адміністрації держави.

Порівняння Конституції України з Конвенцією про захист прав людини та основних свобод показало, що у Конституції України зафіксовано дещо менше підстав обмежування прав людини, ніж у Конвенції. Це дозволяє зробити висновок, що Конституція України залишає її громадянам до деякої міри ширшу сферу можливостей, ніж Конвенція. Але таке "розходження" дозволяється Конвенцією.

Аналіз справ, що розглядалися Європейським судом з прав людини, дозволив зробити висновок про те, що Євросуд, вирішуючи справи, пов'язані із встановленням правообмежень, застосовує так звану доктрину меж оцінювання, яка виходить, зокрема, із необхідності забезпечити баланс між суверенітетом держав - членів Ради Європи та їхніми зобов'язаннями згідно Конвенції про захист прав людини і основних свобод. У зв'язку з цим, Суд постійно зіштовхується із дилемою, яка полягає у тому, що він, виконуючи своє завдання стосовно розробки загальних принципів вирішення справ, у той же час змушений враховувати різноманітність політичних, економічних, культурних і соціальних та інших ситуацій суспільного життя у цих державах.

Беручи до уваги важливість та поширеність такої підстави правообмежування, як суспільні інтереси, актуальною видається потреба в офіційному тлумаченні наступних понять: інтереси суспільства, державні потреби, загальне благо. Дані поняття використовуються у багатьох міжнародних та національних нормативно-правових актах для відображення зазначених підстав правообмежування.

На основі порівняльного аналізу встановлення обмежування здійснення права приватної власності в Україні та у Російській Федерації зроблено висновок про те, що у Конституції РФ встановлені такі підстави обмеження цього права, яких у Конституції України немає, зокрема "державні потреби", "державні інтереси".

Аналіз використання моральних засад як одного із факторів правообмежування дав можливість зробити висновок про те, що поняття моралі

і поняття моральності населення, котрі використовуються у деяких міжнародно-правових актах як підстави обмеження прав людини, не є тотожними. Останнє поняття є вужчим, ніж перше, і становить його складову частину. Тому видається невдалим використання поняття моральності населення у тексті статті 35 Конституції України. Тут доцільніше було б вжити поняття “мораль”, оскільки ця Конституція встановлює норми і принципи поведінки людей, а не узагальнює практику відносин між ними.

Для оптимізації практики обмежування прав людини і громадянина в Україні пропонується:

- провести “наскрізний” аналіз чинного законодавства України на предмет наявності у ньому неправомірних та нечітко визначених підстав обмеження прав людини з тим, щоб внести відповідні зміни у законодавство;
- Пленуму Верховного Суду України прийняти спеціальну постанову з питань прямого застосування судами загальної юрисдикції Конвенції про захист прав людини і основних свобод та інших ратифікованих Україною міжнародних договорів, які стосуються прав людини;
- запровадити обов’язкову наукову експертизу законопроектів, що торкаються прав і свобод людини на предмет відповідності таких законопроектів принципам обмеження прав людини.

РЕЗЮМЕ

В монографии исследуются проблемы ограничивающего осуществления прав человека на основании анализа научной литературы по правам человека, национального законодательства Украины и других стран, международно-правовых актов, практики деятельности национальных и международных правоприменительных органов. Сформулированы рекомендации, направленные на усовершенствование законодательства и практики его применения в части установления пределов осуществления прав человека.

Объектом исследования является нормотворческая и нормоприменительная деятельность государства по ограничиванию прав человека. Предметом исследования являются закономерности юридической деятельности государства по ограничению прав человека.

В результате исследования предложены и обоснованы следующие положения:

- содержание прав человека (как их качественная характеристика) — это условия и средства, которые образуют возможности человека, необходимые для удовлетворения его потребностей в существовании и развитии;
- объем прав человека (как их количественная характеристика) определяется посредством тех или иных единиц измерения (примерами последних могут служить количество возможных вариантов поведения, количество времени, количество благ, размер льгот и др.). Единицы измерения “количества” (объема) прав человека не могут быть универсальными, однозначными, однородными для различных прав человека. Характер таких единиц измерения обуславливается, прежде всего, содержанием возможностей, отображенных соответствующими правами, а также особенностями носителей (субъектов) прав и свобод и спецификой объектов этих прав (т.е. тех или иных благ);
- осуществление (реализация) прав человека — это практическое использование им возможностей, отображенных его соответствующими правами;
- сфера возможного осуществления прав человека — это та область общественных отношений, где в принципе могли бы существовать и осуществляться права человека;
- сфера необходимого осуществления прав человека касается той группы прав человека, без осуществления которых он, при данных конкретно-исторических условиях, не может нормально существовать и развиваться;
- сфера легального осуществления прав человека — это та область общественной жизни, где законом не воспрещается (при общедозволительном типе правового регулирования) или прямо разрешается (при специальнодозволительном типе правового регулирования) осуществление прав человека;

- реализационная сфера осуществления прав человека – это та область социального пространства, в пределах которой происходит реальное осуществление человеком принадлежащих ему естественных прав;
- пределы (ограничения) прав человека – это совокупность всех явлений, очерчивающих границы содержания и объема прав человека;
- ограничивание осуществления прав человека - это деятельность компетентных государственных органов по установлению пределов (ограничений) осуществления прав человека;
- основания нормативно-юридического ограничения прав человека – это определенные социальные интересы, для обеспечения которых правоустанавливающий орган считает необходимым ограничивать права человека.

К основным принципам ограничиваия прав человека возможно отнести следующие:

- 1) обусловленность пределов прав человека конкретно-историческими обстоятельствами;
- 2) сбалансированность интересов конкретного человека с интересами социальных групп;
- 3) обеспечение справедливого балланса частных и публичных интересов;
- 4) соразмерность мер по ограничиванию прав человека с целью ограничиваемого права;
- 5) приоритет пределов прав человека, обозначенных в международных актах, по отношению к пределам, установленным национальным законодательством;
- 6) недопустимость установления в текущем законодательстве пределов прав человека, которые были бы уже, чем пределы, предусмотренные в Конституции Украины;
- 7) недискриминация (формальное равенство) одноименных субъектов;
- 8) законность и обоснованность установления ограничений прав человека.

Кроме общих принципов, могут быть выделены и специальные принципы правоограничиваия. Содержательная характеристика последних может обуславливаться особенностями носителей (субъектов) этих прав, объектов таких прав и другими обстоятельствами. Например, к специальному принципу правоограничиваия следует отнести принцип усиленного ограничиваия прав собственников земли, вследствие универсальности её социального предназначения.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Вісник Академії правових наук України. - 1996. - № 6.
2. Государство и право. - 1998. - № 7-8, 10.
3. Український часопис прав людини. - 1995. - № 1.
4. Луковская Д.И. Козлихин И.Ю. Право, государство, политика. Политико-правовое устройство реформируемой России: планы и реальность. - СПб. - 1995. - 319 с.
5. Основы политической науки. - М. - 1993. - 225 с.
6. Лосев А.Ф. Словарь античной философии. - М. - 1995. - 421 с.
7. Нерсесянц В.С. Философия права. - М. - 1997. - 652 с.
8. Нерсесянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до декларации 1789 г.)//Права человека в истории человечества и в современном мире. - М. - 1989. - 352 с.
9. Матузов Н.И. К вопросу о суверенитете личности//Правоведение. - 1994. - № 4. - С. 3-14.
10. Фарбер И.Е. О развитии конституционной теории прав человека//Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР. - Саратов. - 1980. - С. 172-180.
11. Комаров С.А. Советское общенародное государство и личность. - Красноярск. - 1986. - С. 29-40.
12. Витрук Н.В. Статус личности в политической системе общества// Политология. Курс лекций. - М. - 1993. - 264 с.
13. Фарукшин М.Х. Личность как субъект политики//Политология. Курс лекций. - М. - 1993. - 252 с.
14. Матузов Н.И. Право и личность//Общая теория права. Курс лекций. - Нижний Новгород. - 1993. - 337 с.
15. Лукашева Е.А. Социальное государство и защита прав граждан в условиях рыночных отношений//Социальное государство и защита прав человека. - М. - 1994. - 263 с.
16. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. - М. - 1992. - 207 с.
17. Общая теория права и государства. Под ред. В.В. Лазарева. - М. - 1994. - 384 с.
18. Лазарев В.В. Сферы и пределы правового регулирования//Советское государство и право. - 1970. - № 11. - С.42-48.
19. Рабинович П.М. Сферы и пределы правового регулирования: понятие, виды, факторы развития//XXVII съезд КПСС и развитие теории государства и права. - Свердловск. - 1987. - 151 с.

20. Сильченко Н.В. Границы деятельности законодателя//Советское государство и право. - 1991. - № 8.
21. Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву. Часть 1-2. Под ред. В.М.Баранова. - Нижний Новгород. - 1998.
22. Козюбра М.І. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правові аспекти)//Українське право. - 1995. - № 1(2).
23. Решетников Ф.М. Основные правовые системы современности. М., 1992. - 472 с.
24. Международная защита прав и свобод человека: Сборник документов. - М. - 1990.
25. Фарбер И.Е. Свобода и права человека в советском государстве. - Саратов. - 1974. - 316 с.
26. Lopatka A. Miedzynarodowe prawo praw czlowieka. Warszawa. - 1998. - 261 s.
27. Кучинский В.А. Личность, свобода, право. - М. - 1978. - 234 с.
28. Толкачев К.Б. Хабибулин А.Г. Органы внутренних дел в механизме обеспечения личных конституционных прав и свобод граждан. - Уфа. - 1999.
29. Права человека//Учебник для вузов. - М. - 1999. - 560 с.
30. Андрусак Т.Г. Теорія держави і права. - Львів. - 1997. - 198 с.
31. Эбзеев Б.С. Конституция. Демократия. Права человека. - Москва -Черкесск. - 1992. - 220 с.
32. Витрук Н.В. К вопросу об объективном и субъективном праве и о понятиях "объективное право и субъективное право"//Труды Томского университета. Серия юридическая. - Томск. - 1966. - С. 3-10.
33. Трошкин Ю.В. Права человека: Нарушения и защита прав человека и прессы. - М. - 1997.
34. Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина//Под ред. Н.И.Матузова. - Саратов. - 1996. - 228 с.
35. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. -К. - 1995. - 172 с.
36. Рабінович П.М. Права людини: загальнотеоретичні засади//Проблеми законності. Вип. 36: Респ. міжвідом. наук зб. Відп. ред. В.Я.Гацій. -Харків: Нац.юрид.акад.України. - 1998. - С. 11-13.
37. Философский словарь//Под ред. И.Т.Фролова. - 6-е изд., перераб. и доп. - М.: Политиздат. - 1991. - 560 с.
38. Українська радянська енциклопедія. Видання друге. Том 5. - К. - 1980.
39. Дмитриев Ю.А. Категории качества, количества и меры в историко-философском процессе. Генезис. Закономерности развития. Функции. - М. - Наука. - 1995. - 244 с.
40. Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. - Т. 2. - К. - Аконіт. - 2000. - 911 с.
41. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до

- інтерпретації вихідних конституційних положень).- Харків.: Право. - 1997. - 64 с.
42. Шмельова Г.Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика)//Право України. - К. - 1994. - № 10.
43. Закон України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" від 23 грудня 1997 р//Відомості Верховної Ради України № 20. - 1998. - Ст. 99.
44. Постанова Верховної Ради України "Про засади державної політики України в галузі прав людини"//Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 35. - Ст. 303.
45. Ростовщиков И.В. Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел. - Волгоград. - 1997.
46. Чхиквадзе В.М. Социалистический гуманизм и права человека: ленинские идеи и современность. - М. - 1978. - 332 с.
47. Скобелкин В.Н. Юридические гарантии трудовых прав наемных работников/Культура демократии и право. - Новосибирск. - 1996. - 425 с.
48. Права личности в социалистическом обществе. - М. - 1981. - 161 с.
49. Основы теории правового статуса личности в социалистическом обществе. - М. - 1979. - 218 с.
50. Проблемы правовой защищенности личности. - Ярославль. - 1991.
51. Абдуллаев М.И. Права человека (Историко-сравнительный анализ). - СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, - 1998. - 284 с.
52. Кара на все життя/"Урядовий кур'єр". 31 жовтня 1999 року.
53. Алексеев С.С. Теория права. - М. - 1995. - 359 с.
54. Гойман В.И. Действие права. - М. - 1992. - 215 с.
55. Теория государства и права//Курс лекций под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. - Саратов. - 1995. - 724 с.
56. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. та ін. Теорія держави і права. - К. - 1995.
57. Комаров А.С. Общая теория государства и права. Курс лекций. - М. - 1996. - 528 с.
58. Кудрявцев В.М. Право: развитие общего понятия//Сов. гос-во и право. - 1985. - № 7. - С.12-18.
59. Государственное управление и административное право. Под. ред. Ю.М. Козлова. - М. - 1978. - 584 с.
60. Копейчиков В.В. Механизм советского государства. - М. - 1968. - 244 с.
61. Мажитова Р.Ф. Правовые отношения в советском социалистическом обществе. - М. - 1967. - 171 с.
62. Засць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. - К. - 1999. - 447 с.
63. Шевчук С.В. Делегування державних повноважень//Автореф. дис. канд.юрид.наук. - Харків. - 1997. - 21 с.
64. Шмельова Г.Г. Концепція закону: загальнотеоретичні аспекти//Право України.

- 1992. - № 1. - С. 38-39.
65. Витченко А.М. Понятие границ деятельности социалистического государства./ Вопросы теории государства и права. - Саратов. - 1988. - С. 4-10.
66. Borucka-Arcetowa M. Problemy granic prawa//Problemy teorii i filozofii prawa. - Lublin. - 1985. S. 45-56.
67. Кумарис Брахмас. Всемирный Духовный университет. Новое знание и новая модель для нового общества//Культура. - 1998. - 26 февраля.
68. Гегель Г.В. Философия права. - М. - 1990. - 524 с.
69. Визер Б. Защита прав человека в Австрии//Защита прав человека в современном мире. - М. - 1993. - С.34-48.
70. Новый тлумачний словник української мови. Укладачі проф. В.В.Яременко, к.ф.н. О.В.Сліпущенко. Т.2. - К. - 1999. - 660 с.
71. M. Delmas-Marty, The European Convention for the Protection of Human Rights. International Protection versus National Restriction. - New York. - 1995. - 252 p.
72. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (офіційний переклад)// Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. Вип.2. - К. - 1999. - 392 с.
73. International protection versus national restriction. - Dordrecht. - 1994. - 217 p.
74. Право України. - 1998. - №4.
75. Толочко А.Н. Международно-правовые акты по правам человека и конституционное судопроизводство//Проблеми законності. Вип.38. Респ.міжвідом.наук.зб. - Харків. - 1999. С. 36-42.
76. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. - М. - 1998. - 598 с.
77. ХДС заплатить штраф -- 41 мільйон марок//”Високий Замок” №№ 38-39 (1572-1573) від 18 лютого 2000 року.
78. Закон України “Про міліцію”//Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 4. - Ст. 20.
79. Быстров Г.Е. Земельная и аграрная реформа в зарубежных странах: правовая теория и практика. - Мн.: БГЭУ. - 1999. - 196 с.
80. Kobler F. Die Regelung der Land und forstwirtschaftlichen Bodennutzung// Atti del pr. Conv.Int. Di dir agr. Voll 11. - Milano. - 457 p.
81. Титова Н.І. Землі сільськогосподарського призначення – особливий об’єкт правової регламентації//Вісник Львівського університету. Серія юрид. – Випуск 34. - 1999. - С.135-140.
82. Загальна декларація прав людини. - К. - 1995. .
83. Lauterpacht H. International Law and Human Rights. -London. Stevens. -1950. - 558 p.
84. United Nations Yearbook on Human Rights for 1956. N 58.XIV.2. -New York. - 1992. - 105 p.

85. Даес Э.-И.А. Свобода личности в праве. Исследование по вопросу об обязанностях личности перед обществом и ограничениях прав и свобод человека по ст.29 Всеобщей декларации прав человека. ООН. -Нью-Йорк. -1993. - 314 с.
86. Франковски С., Гольдман Р., Леонтовска Э. Верховный суд США о гражданских правах и свободах. - Варшава. - 1997. - 254 с.
87. Панкевич І.М. Загальна декларація прав людини і проблема правообмежень/Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. -К. - 1998. - С. 40-44.
88. Рабінович П.М. Панкевич І.М. Межі прав людини і Конституція України//Право України. - 1997. - № 5. - С.19-22.
89. Право собственности в СССР/Под ред Ю.К.Толстого, В.Ф.Яковлева. - М. - Юрид.лит. - 1989. - 236 с.
90. Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. - М. - Юрид.лит. - 1991. - 320 с.
91. Корнеев С.М. Право государственной социалистической собственности в СССР. - М. - Издательство МГУ. - 1964. - 324 с.
92. Азимов Ч. Поняття і зміст приватного права//Вісник Академії правових наук України. - Харків: Право, - 1998. - № 3(14).
93. Черников В.В. Современная государственная система охраны собственности в России. - М. - 1995. - 336 с.
94. Конституція України//Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
95. Закон України "Про власність"//Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 20. - Ст. 249.
96. Земельний кодекс України//Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 25. - Ст. 354.
97. Аграрна реформа в Україні. Законодавчі акти і нормативно-методичні документи (1990-1996). - К. - 1996. - 336 с.
98. Советское земельное право: Учебник/Под ред. Н.И.Краснова. - М. - Юрид.лит. - 1981. - 266 с.
99. Самончик О.А. Ограничение права землепользования сельскохозяйственных предприятий. - М. - Наука. - 1989.
100. Земельное законодательство зарубежных стран. - М. - 1982. - 453 с.
101. Кулагин М.И. Предпринимательство и право: опыт Запада. - М. - Дело. - 1992. - 184 с.
102. Кириленко І. Конституційне регулювання власності: порівняльний аналіз//Право України. - 1997. - №-7.
103. Хайде В. Система правосудия в Федеративной Республике Германия. - Бонн. - 1995. - 210 с.
104. Мамутов В.К., Чувшило О.О. Господарче право зарубіжних країн. - К. - Ділова Україна. - 1996.
105. Конституції нових держав Європи та Азії. - К. - 1996. - 529 с.

106. Гаджиев Г.А. Защита основных экономических прав и свобод предпринимателей за рубежом и в Российской Федерации. - М. - 1995. - 232 с.
107. Морозова Л.А. Государство и собственность (Проблемы межотраслевого института)
//Государство и право. - 1996. - № 12. - С.20-26.
108. Теория права: новые идеи. Выпуск 2. - М. - 1992. - С.45.
109. Тихомиров Ю.А. Публичное право: падения и взлеты. - Государство и право. - 1996. - № 1. - С. 5-15.
110. Остром В. Смысл американского федерализма. Что такое самоуправляющееся общество. Пер. с англ. - М. - 1993. - 335 с.
111. Морозова Л.А. Государство, собственность и права человека//Права человека в условиях становления гражданского общества. Материалы международной научно-практической конференции (г.Курск, 15-16 мая 1997 года). - Курск. - 1997. - С. 18-25.
112. Морозова Л.А. Функции российского государства на современном этапе// Государство и право. - 1993. - № 6.
113. Косович В.М. Оцінювання і оцінки у правовому регулюванні. Автореф. канд. дис. юрид. наук. - Львів. - 1996. - 19 с.
114. Архів Шевченківського районного суду м. Львова.
115. Конвенція про біологічне різноманіття//Екологія і закон: Екологічне законодавство України. У двох книгах. Книга 2. - К.: Юрінком Інтер. - 1997. - С. 494-517.
116. Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища"// Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 41. - Ст. 546.
117. Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про селянське (фермерське) господарство"//Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 32. - Ст. 341.
118. Закон України "Про охорону атмосферного повітря"//Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 10. - Ст. 678.
119. Лісовий кодекс України//Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 17. - Ст. 99.
120. Кодекс України "Про надра"//Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 36. - Ст. 310.
121. Закон України "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку"// Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 12. - Ст. 81.
122. Архів державного управління екологічної безпеки у Львівській області.
123. Архангельский Л.М. Социально-этические проблемы теории личности. - М. - 1974. - 223 с.
124. Матузов Н.И. Мораль и нравственность. - М. - 1992. - 252 с.
125. Кант И. Метафизика нравов: В 2 ч//Соч. Т. 4. - М. - 1965. - С. 478 с.
126. Кант И. Метафизика нравов//Соч. Т. 4. Ч. 2. - М. - 1936. - 624 с.

127. Гегель Г. Соч. Т. 1. М. - 1929.
128. Кони А.Ф. Собр. соч. - М. - 1967. - 457 с.
129. Кодекс про шлюб та сім'ю України. - //Право України. - 1996. № 1.
130. Кодекс законів про працю України. Львів. - 1995. - С. 21.
131. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - № 2. - 1996.
132. Кримінальний кодекс України. Затверджено Законом від 28 грудня 1960 р. Офіційний текст із змінами та доповненнями за станом на 1 лютого 1995р. - К. - 1995.
133. Архангельский Л.М. Проблемы теории личности. - М. - 1978. - 223 с.
134. Дженис М., Кэй Р., Брэдлі Э. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарий). Пер. с англ. - М.: "Права человека" . - 1997. - 583 с.
135. Шишкин А.Ф. К вопросу о моральных ценностях//Человек и эпоха. - М. - Наука. - 1964. - 254 с.
136. Блюмкин В.А. Категории достоинства и чести в этике. Автореф. канд. дисс. - М. - 1964. - 20 с.
137. Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита. - М.: Юристь. - 1994. - 80 с.
138. Ярошенко К.Б. Жизнь и достоинство под охраной закона. - М. - 1990. - 186 с.
139. Кант И. Наблюдения за чувством возвышенного и прекрасного. Сочинения 1747-1777 гг.- М.: Наука. - 1980. - 344 с.
140. Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. - М.: Юр. лит. - 1971.
141. Марогулова И.Л. Защита чести и достоинства личности. - М. - 1998. - 128 с.
142. Титова Н.И. Свобода слова граждан СССР. Автореф. канд. дисс. юрид. наук. - Львов. - 1958. - 21 с.
143. Mervills J.G.: The Development of International Law by the European Court of Human Rights. Manchester University Press. - 1988. - 420 p.
144. The Japanese Legal System, Introductory Cases and Materials Edited by Hideo Tanaka, Assisted by Malcolm D.H. Smith: University of Tokyo Press, Fifth printing. - 1988. - 784 p.
145. Рижков В. Важко бути патріотом//“День”. 1997, 15 листопада.
146. Архів Франківського районного суду м.Львова за 1997 рік.
147. “Известия”. 1997, 12 ноября.
148. Панкевич І.М. Право людини на честь, гідність та право на свободу слова: діалектика взаємообмежень//Вісник Львівського університету. Серія юридична. - 1999. - Випуск 34. - С. 84-88.

ЗМІСТ

Стор.

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	3
<i>РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПЦІЯ ОБМЕЖУВАННЯ ТА МЕЖ ПРАВ ЛЮДИНИ: ОСНОВНІ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОНЯТТЯ ТА ПОЛОЖЕННЯ</i>	8
1.1. До характеристики сучасного стану наукової розробки проблем правообмежування	8
1.2. Поняттєво-термінологічний апарат відображення та дослідження проблем правообмежень (методологічні аспекти).....	11
1.2.1. Загальне поняття прав людини.....	12
1.2.2. Поняття змісту та поняття обсягу прав людини.....	16
1.2.3. Поняття звуження змісту та обсягу прав людини.....	19
1.2.4. Поняття утвердження та поняття забезпечення прав людини.....	20
1.2.5. Поняття гарантування прав людини.....	21
1.2.6. Поняття скасування прав людини.....	25
1.3. Межі правового регулювання та межі прав людини.....	26
1.3.1. Правове регулювання і правовий вплив	26
1.3.2. Встановлення та умови зміни меж державної праворегулятивної діяльності.....	28
1.3.3. Сфери та межі правового регулювання.....	32
1.3.4. Сфери та межі здійснення прав людини.....	34
1.3.5. Класифікація меж прав людини.....	44
1.3.6. Загальні принципи правообмежування.....	50
1.3.7. Поняття та класифікація підстав обмежування прав людини.....	53

<i>РОЗДІЛ 2. ПІДСТАВИ ОБМЕЖУВАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРАКТИКА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)</i>	56
2.1. Відображення підстав правообмежування у міжнародно-правових актах та у законодавстві України (порівняльна характеристика).....	56
2.1.1. Загальна декларація прав людини і проблема правообмежувань.....	56
2.1.2. Межі прав людини та Конституція України.....	59
2.2. Аналіз практики встановлення окремих підстав обмежування здійснення прав людини та їх застосування.....	62
2.2.1. Державні та суспільні інтереси як фактори правообмежування (на прикладі обмежування використання права власності).....	62
2.2.2. Інтереси охорони навколишнього природного середовища як підстава обмежування здійснення прав людини.....	73
2.2.3. Мораль як обмежувач здійснення прав людини	78
2.2.4. Неприпустимість порушення прав інших людей як підстава обмежування здійснення прав людини.....	83
<i>ВИСНОВКИ</i>	92
<i>РЕЗЮМЕ</i>	97
<i>ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА</i>	99

Рабінович Петро Мойсейович, Панкевич Іван Миронович

**Здійснення прав людини: проблеми обмежування
(загальнотеоретичні аспекти)**

Праці

Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М.Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія 1. Дослідження та реферати. Випуск 3 – Львів: “Астрон”, 2001. – 108 с. ISBN 5-8326-0077-0

Пропонована монографія продовжує започатковане у 1997 році видання праць Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України (нині-Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного управління та місцевого самоврядування цієї Академії).

У ній досліджуються – у загальнотеоретичному аспекті – деякі філософсько-правові, методологічні, термінологічно-поняттєві, а також державно-юридичні проблеми обмежування здійснення прав і свобод людини та громадянина.

Для науковців, викладачів, студентів й аспірантів юридичних та інших гуманітарних навчальних закладів, юристів-практиків, громадських правозахисників та й, зрештою, для усіх, хто не байдужий до прав і свобод людини.

Наукове видання

Підписано до друку 03.01.2001.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Обл.-вид.арк. 7,8.

Зам. / 3 /

Формат 60x84 1/16

Гарнітура Times

Умов. друк. арк. 8,2.

Тираж 500 прим.

Видавництво “Астрон”

79044, м.Львів, вул. Генерала Чупринки 60, к.11